February 1925.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 326.

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदबिरुदभाजा

अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधितः श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम्।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANDADEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS III-३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS: PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG: GERMANY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1924.

Feb

THE

(CHO)WKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

(COL)LECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS,

A Co

NO. 303.

मीमांसाकौस्तुभः

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदबिरुदभाजा

अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधितः श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ।

MIMAMSA KAUSTUBHA

[An exhaustive Commentary of Jaiminisutra]

BY

KHANDADEVA

Edited by

Veda Visarada A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa Benares Hindu University

FASCICULUS I-१

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

[?]A JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

[?]THAIN & CO; BOOKSELLERS LONDON.

[?]d by Jai Krishna Das Gupta,

[?]he Vidya Vilas Press, Benares.

1923.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३०३

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीखण्डदेवविरचितः

मीमांसाकौस्तुभः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः । (स्मृतिपादः)

(१)स्मृत्यधिकरणम् ।

सू–धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥

१–३–१ (पू.)

अत्र मन्वादिस्मृतीनां वैदिकाचाराणां च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति विचारः । यद्यपि च नेदं वेदप्रामाण्यनिरूपणं, तथापि (१)"अथाऽतो धर्मजिज्ञासा" इत्यत्र धर्मस्वरूपादिजिज्ञासावत् धर्माधर्मप्रमाणजिज्ञासाया अपि प्रथमाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् स्मृत्याचारयोरपि धर्माधर्मप्रामाण्यनिरूपणं प्रथमाध्याये नासंगतम् । नचैवं जिज्ञासासूत्रेणैव स्मृत्याचारयोरपि प्रामाण्यप्रतिज्ञाने अथातःशब्दोक्तवेदाध्ययनानन्तर्यहेतुत्वयोस्तत्रानन्वयः, अथातःशब्देन "शौचाचारांश्च शिक्षये" दित्यादिवचनबलेन सांगवेदाध्ययनस्येव स्मृत्याचाराध्ययनस्यापि गुरुमुखावगमरूपस्य कृतत्वेन स्मृत्याचारप्रामाण्ये तदानन्तर्यहेतुत्वयोरप्यविशेषेणोक्तत्वात् । (२)"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रं तु प्राधान्यात्प्रथमपादव्युत्पाद्यविधिनिषेधरूपचोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञापरं । चोदनाशब्दस्य (३)"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति वार्तिकस्वारस्येन विधिनिषेधमात्रपरत्वात् । न च चोदनाशब्दस्य वेदपरत्वा-

---

१. जै सू. १–१–१, २. जै. सू. १–१–२. ३. श्लो. वा.

गीकारेण प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरं; स्मृत्याचारप्रामाण्यनिरूपणस्य प्रथमाध्याये असंगतिप्रसङ्गादित्युक्तं तर्कचरणे । तेनाध्यायसंगतिः सिद्धा ।

पादसंगतिस्तु वेदातिरिक्तधर्माधर्मप्रमाणनिरूपणस्य पादार्थत्वात्सुलभैव ।

अनन्तरसंगतिस्तु स्मृत्याचारयोर्विधिनिषेधमूलकत्ववत् "(१)महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इत्यादिस्मृतेः "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाहत्युक्षाणं वेहतं वा क्षदन्त" इत्याद्यर्थवादमूलकत्वस्य, (२)"न पचेदन्नमात्मने" इत्यादिस्मृतेश्च (३)"मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः" इत्यादिमन्त्रमूलकत्वस्यापि दर्शनेन तत्प्रामाण्योपजीव्यत्वरूपा । अत एव कस्याश्चिदपि स्मृतेर्नामधेयमूलत्वादर्शनेन ततः प्रागारंभोऽपि नानुचितः ।

तत्र पूर्वः पक्षः—अप्रमाणं स्मृतयः आचाराश्च । तथाहि । स्मृतयस्तावत् दृढकर्तृस्मरणेन पौरुषेयत्वादवश्यं तत्प्रणेतृभिः अष्टकास्वर्गयोः साध्यसाधनभावं केनचित् प्रमाणेनावधार्य प्रणीता इत्यविवादम् । साध्यसाधनभावावधारणं च न तावत्प्रत्यक्षादिना; तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः साधितत्वात् । शब्देनापि कृतकेन वा स्मृतिरूपेण स्यात् नित्येन वा? । नाद्यः । स्मृत्यन्तरमूलकत्वस्य शिष्टाकोपाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि नित्येन शब्देन । सोऽपि च प्रत्यक्षेणावगम्यते? प्रमाणान्तरेण वा? न तावदाद्यः, अनुपलंभात् । न चास्मदादिभिरनुपलंभेऽपि मन्वादिभिः प्रत्यक्षपाठेनोपलब्धः, इदानीं च पुरुषप्रमादादुत्सन्नः, देशान्तरे वा कैश्चित्पठ्यमानोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते, अस्माभिरपि वा पठ्यमानोऽपि परप्रकरणादिपठितत्वात् नास्माभिः स्मृतिमूलत्वेन ज्ञायते इति यथासंभवं कल्पनोपपत्तेः न नित्यशब्दासद्भावनिश्चय इति वाच्य-

१. या. स्मृ. अ. १. १०९. २. या. स्मृ. अ. १. १०४.
३. तै. ब्रा. २-८-८-३.

म् । मन्वादिस्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलकत्वेनाप्युपपत्तावेतादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात्; (१)अन्यथा शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्याप-त्तिः । नच—वैदिकपरिग्रहेण मन्वादिस्मृतीनां श्रुतिमूल-त्वेऽवगते अनुपलब्धिविरोधपरिहारमात्रार्थत्वेनोत्सन्नत्वकल्पना-न्न शाक्यादिग्रन्थानां तदापत्तिः । स्वरूपेण वर्णानां नित्य-त्वेऽपि क्रमविशेषनिमित्तत्वाद्वेदत्वस्य क्रमस्य नित्यविभुवर्णेषु स्व-रूपेणावस्थानानुपपत्तेः उच्चारणद्वारकत्वेन तन्निष्ठत्वांगीकरणादु-च्चारणस्य च क्षणिकत्वेनानित्यत्वात्तन्नित्यत्वेन वेदनित्यत्वानुप-पत्तेरविच्छिन्नाध्ययनेनैव वेदनित्यत्वस्य प्रथमपादे स्थापितत्वा-त्स्मृतिमूलश्रुतीनां अध्ययनविच्छेदे अनित्यत्वप्रसंगादुत्सन्नत्वक-ल्पनानुपपत्तेः ।

किंचोत्सादोऽपि किं एकैकस्य स्मृतिमूलभूतवाक्यस्य कल्प्य-ते ? उत स्मृतिमूलश्रुतिवाक्यसंघातात्मकशाखारूपस्य वा ? । नाद्यः, मात्रामात्राभागिनामपि अध्येतॄणां अनेकस्मृतिमूलश्रुतिवाक्यत्या-गकल्पनानुपपत्तेः । यत्तु—सर्वानुक्रमणीकारस्य "जातवेदसमेके" इत्यादिना (२)वाक्योत्सादस्मरणं तद्विशिष्टक्रमकस्यैव स्वाध्याय-पदवाच्यत्वात् तदध्ययनाभावे सर्वकर्मस्वनाधिकारापत्तेर्निर्मूलमेव । नान्त्यः; 'एकविंशाध्वसंयुक्तमृग्वेदमृषयो विदुः । सहस्राध्वा साम-वेदो यजुरेकशताधिकम् । नवधाथर्वणोऽन्येतु प्राहुः पंचदशाध्वक-म् ॥' इति षड्गुरुशिष्येण शाखापरिगणनात् तासां च सर्वासामे-कस्मिन् देशे अपाठेऽपि देशान्तरे पाठसद्भावादुत्सादकल्पनानुप-पत्तेः । अतो न तावदुत्सन्नश्रुतिमूलत्वम् ।

नापि देशान्तरपठ्यमानश्रुतिमूलत्वम्, तथा सति वेदरक्षा-

१. किञ्चैवमुत्सन्नशब्दमूलत्वकल्पने शाक्यादिग्रन्थानामपि तथा-त्वकल्पनया प्रामाण्यापत्तिः । इति पा.

२. वाक्योच्छेद. इति पा.

र्थं प्रवृत्तैर्मन्वादिभिः ता एव सर्वपुरुषान्प्रतिप्रचारार्थमध्याप्येरन्, न तु (१)विच्छेदकारिण्यः स्मृतयः प्रणीयेरन्निति स्मृतिप्रणयनानुपपत्तिः । अत एव परप्रकरणादिपठितानां स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वकल्पनाप्यपास्ता । नच-परप्रकणस्थत्वादिज्ञानार्थमेव स्मृतिप्रणयनमिति-वाच्यं, परप्रकरणपठितस्य (२)"मलवद्वाससा न संवदेत" इत्यादेः पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थप्रायपठितस्य च सामिधेनीसाप्तदश्यादेः क्रत्वर्थत्वस्य "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इति विध्यन्तरशेषस्यापि च विधिपरत्वस्य मीमांसान्यायेन सिद्धिवत् अन्यत्रापि परप्रकरणपठितत्वादिज्ञानोपपत्तेः स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यात् । तस्मान्न तावन्मन्वादिभिः प्रत्यक्षेण स्मृतिमूलभूताः श्रुतीरुपलभ्य स्मृतयः प्रणीताः ।

नाप्यनुमानेन । लिङ्गादिकल्प्या इव श्रुतीरुपलभ्य श्रुत्यनुमापकस्य लिङ्गादिवत्कस्यचिद्धेतोरभावात् । न च-स्मृत्यन्तरमेव तदनुमापकम् । पौरुषेयस्य स्मृत्यन्तरस्य सामान्यतो यत्किंचिन्मूलप्रमाणव्याप्तस्यापि श्रुत्यैकान्तिकत्वाभावेन तदननुमापकत्वात् ।

किंचैवं स्मृत्यन्तरकारस्य स्वस्मृतिमूलभूतस्य श्रुत्यनुमानहेतोरभावात् ततोऽपि स्मृत्यन्तरस्यानुमापकत्वाङ्गीकारे अनवस्थानादन्धपरंपरापत्तिः ।

न च-यथा बीजांकुरस्थले नानवस्था, यथा वा प्रत्यक्षश्रुतिपाठस्यैकपुरुषगतस्य चोदनायाथात्म्यनिश्चायकत्वादविच्छिन्नपारंपर्यस्य निश्चायकत्वेऽप्यनादित्वान्नानवस्था; एवं स्मृतिपारंपर्येणाप्यनुमाने नानवस्था दोषायेति—वाच्यम् । अनवस्था हि उत्पत्तिप्रतिबन्धेन वा ज्ञप्तिप्रतिबन्धेन वा दोषः । तत्र बीजांकुरयोर्ज्ञप्तिप्रतिबन्धस्यानाशंक्यत्वादुत्पत्तिः प्रतिबध्येत, सापि च व्यक्तिभेदान्न प्रतिबध्यते । वेदस्य नित्यतयात्रापिचोत्पत्तिप्रतिबन्ध-

१. वेदोच्छेद. इति पा. २. तै. सं. २-५-१५.

स्तावदनाशंक्य एव । ज्ञप्तिप्रतिबन्धस्तु प्रत्यक्षेणैव श्रुतिनिश्चयादनादित्वस्य चाप्रामाण्यशंकापनोदनमात्रे व्यापारादनाशंक्य एव । स्मृतिप्रणयनस्य तु स्मृत्यर्थज्ञानाधीनत्वात्तत्रैवानवस्था प्रतिबन्धिकेति वैषम्यम् । अत एव लिङ्गादीनामपौरुषेयत्वेन श्रुतिकल्पकत्वाविरोधाद्वैषम्यं द्रष्टव्यम् । तस्मान्नानुमानेन मूलश्रुत्युपलम्भः ।

एवमाक्षेपकाभावादर्थापत्तिरपि निराकार्या । उपमानं तु अदृष्टे अदृष्टसदृशे वा न प्रवर्तत इत्यनाशंक्यमेव ।

आगमोऽपि श्रुतिमूलत्वविषयः नित्यो वा स्यात् कृतको वा ! नाद्यः; मूलश्रुत्यनुपलंभात् । नित्यस्यानित्यस्मृतिमूलप्रतिपादनाशक्तेश्च । नान्त्यः; कृतकस्य स्मृतिवदेवाविश्रंभणीयत्वात् । न च (१)"धन्वन्निव प्रपा असी" त्यादिमन्त्रमूलकत्वस्य "प्रपा प्रवर्तयितव्या' इत्यादिस्मृतिषु दर्शनात् मन्त्रादीनां वेदमूलार्थाभिधायित्वेन सत्यवादित्वावगतेस्तद्दृष्टान्तेनान्यस्मिन्नपि कृतके विश्वासोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रादीनां विधिशून्यत्वेन स्वतः स्मृतिमूलत्वायोगात् ।

न च—"उपरि हि देवेभ्यो धारयती"त्यादेरिव मन्त्रादीनां विधिशून्यानामप्यप्राप्तार्थानां स्वतन्त्रविधिकल्पकत्वात्प्रपादिस्मृतीनां मन्त्रकल्प्यविधिमूलत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । "उपरि हि देवेभ्य"इतिवत् धन्वन्निवेत्यादौ प्रपाकर्तव्यतानुवादाभावात् सिद्धवत्प्रपामात्रानुवादस्य च यदृच्छासिद्धवत्प्रपाविषयत्वेनाप्युपपत्तेः विध्यकल्पकत्वात् । अतो भावगोचरप्रमाणपंचकाप्रवृत्तेः योग्यानुपलब्ध्या श्रुत्यभावनिश्चयः । न च—श्रुतिमूलत्वासम्भवेऽपि योगजधर्मवत्त्वेनाष्टकास्वर्गसाध्यसाधनभावानुभवः; योगजधर्मस्य सर्वज्ञवादे निराकरणात्, (२)योगजधर्मेण खपुष्पादिवत्प्रमा-

---

१. तै. सं. २-५-१२.

२. सत्वेऽपि वा तेन प्रमाणान्तरसिद्धपदार्थविषय एवानुभवजननाच्च, अन्यथा तेन खपुष्पस्यापि प्रत्यक्षतापत्तिः । इति पा०

णान्तराविषयीभूतार्थग्रहणानुपपत्तेश्च ।

किंचाप्तोक्तजव्यवहारेषु प्रामाण्यहेतुभूतस्य सन्मूलत्वस्य स्वस्मरणेन व्याप्तत्वात् व्यापकस्मरणाभावे व्याप्यसन्मूलत्वस्याभावः प्रसिद्ध एव । तस्मात्प्रमाणमूलत्वासंभवात् भ्रान्तिप्रतारणमूलत्वमेवैषां स्मृतिवाक्यानां ।

एवमाचारानुष्ठानस्यापि ज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वानुष्ठातॄणां ज्ञानकारणजिज्ञासायां प्रमाणमूलत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलत्वमेवावसीयते ।

सूत्रं तु–धर्मस्य चोदनारूपशब्दमूलत्वात् अशब्दं अनुपलभ्यमानशब्दकं स्मृत्यादि सन्मूलानपेक्षं भ्रांत्यादिमूलकं अप्रमाणं स्यादिति व्याख्येयम् । अनपेक्ष्यं इति पाठे अनादरणीयमित्यर्थः ।

सू–अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥
१–३–२(सि)

नैतदेवम्, अदृष्टकल्पना हि या दृष्टाविरोधिनी लघुभूता च सा प्रमाणं; तदत्रावश्यं कल्प्ये कस्मिंश्चित्स्मृतिमूले यदि तावद्भ्रान्तिः कल्प्यते ततः अष्टकादिवाक्येभ्यो धर्मत्वावगतिर्दृश्यमाना विरुध्येत । सर्वाभ्युपेततत्प्रामाण्यबाधश्च । अद्ययावच्च मन्वादिभ्रान्तेरनुवृत्तिः, मन्वादेश्च स्वग्रंथाग्राहिणः पुरुषान्प्रति स्वभ्रान्तिपरिहारोपन्यास इत्यनेकदृष्टविरोधिनीचादृष्टकल्पना । विप्रलंभेऽपि आद्यदोषद्वयं तदेव; (१)अन्यच्च विप्रलंभः, तत्प्रयोजनं, लोकस्य च तत्र भ्रान्तिः, तस्याश्चेयन्तं कालमनुवृत्तिः, इत्यनेकादृष्टकल्पनम् । श्रुतिरूपमूलकल्पने तु(२) न तत्कल्पनमिति लाघवम् । सकलशिष्टप्रामाण्याभ्युपगमादयस्तु तदनुगुणा एवेति न विरोधशंकापि । संभाव्यते च मन्वादीनां श्रुत्युपलंभः, त्रैवर्णिकत्वात् ।

१. तदवस्थमेव इति पा०   २. तत्कल्पनमात्रं इति पा०

अतो दृष्टसकलत्रैवर्णिकशिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्रसूतया दृष्टार्थापत्त्या श्रुतिमूलत्वमेव स्मृत्याचारयोः कल्प्यते, न तु भ्रान्त्यादिमूलत्वम् ।

केचित्तु—साक्षात्प्रामाण्ये श्रुतिमूलत्वकल्पनायां चानुमानं प्रमाणमित्याहुः, तन्न; प्रामाण्ये तावत् मन्वादिस्मृतिर्धर्मे प्रमाणं, वेदार्थानुष्ठातृभिरनुष्ठीयमानार्थत्वात्; वेदवत् । श्रुतिमूलत्वेऽपि स्मृत्याचारौ वेदमूलौ, वेदवादिकर्तृत्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृत्याचारवत् इति । तत्र अर्थकामानुसारिस्मृत्याचारेष्वनैकांत्यात्, आद्यानुमाने अपौरुषेयवाक्यत्वरूपस्योपाधेः सत्वाच्च, द्वितीयानुमानदृष्टान्ते चास्मदादिभिरवगम्यमानवेदमूलत्वेनैव हेतोः व्याप्तिग्रहात्साध्यधर्मविशेषसाधनाद्विरुद्धत्वम् । अतः उक्तरीत्या अर्थापत्तिरेव श्रुतिकल्पनायां प्रमाणम् । श्रुतिश्च प्रत्यक्षपाठेनैवावधारिता मन्वादिभिः । नचैवं—अस्मदादिभिरप्युपलभ्येत, प्रलीनश्रुतिमूलकत्वनिराकरणादिति वाच्यम्, शाखान्तराधिकरणे एकशाखाध्ययनस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वेन शाखान्तरगतश्रुतीनामुपलंभायोग्यत्वात् । अध्ययनं विनैवोपायान्तरेणावधारणेऽपि तत्तद्देशीयपुरुषाधीतशाखानां प्रमादालस्यादियुक्तैः पुरुषैः तद्देशागमनेन श्रोतुमप्यशक्तेर योग्यत्वम् ॥ एकशाखाधीतानामपि च श्रुतीनां क्रतुप्रकरणगतानां तद्धर्मत्वं बाधित्वा पुरुषधर्मत्वस्य, पुरुषधर्माधिकारगतानां च तद्धर्मत्वबाधेन क्रतुधर्मत्वस्य मन्त्रार्थवादादिकल्प्यविधीनां चेदानींतनैः पुरुषैः निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वावधारणेऽयोग्यत्वम् ।

नचेदानीन्तनानामपि न्यायेनावधारणसंभवात्तदर्थं स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यम् । इदानींतनैर्न्यायस्यापि विवेक्तुमशक्यत्वात् । मन्वादीनां तु संभवति विदितसकलवेदार्थतत्वानां न्यायनिर्णायकत्वमिति अस्मदाद्यनुग्रहार्थं स्मृतिप्रणयनमित्यर्थवत्त्वोपपत्तिः । नचैवं—वेदवाक्यान्येव किमर्थं नोद्धृत्य प्रवर्तितानि ? येन निर्मूलत्वाशांकापि तावन्न

स्यादिति-वाच्यम्;वेदवाक्यप्रवर्तने क्रमान्यत्वेन स्वाध्यायनाशापत्तेः। नचावश्यं मन्त्रादिभिः शाखान्तरवाक्यान्येवावधारितानीति नियमः समस्ति; येनोत्कृत्याध्याप्येरन्, तदध्यायिपुरुषेभ्योऽर्थमात्रं च श्रुत्वाऽपि स्मृतिप्रणयनोपपत्तेः।

यत्तु अवश्यसमर्पणीयस्य मूलस्यासमर्पणादभावनिश्चय इति; तन्न (१)"वेदोऽखिलो धर्ममूलं (२)"स सर्वोऽभिहितो वेदे"इति सामान्यतो वेदाख्यमूलसमर्पणात् संप्रदायविनाशभीत्या च विशेषतोऽसमर्पणादसाधकम्। अतः सिद्धं प्रत्यक्षपठितश्रुतिमूलत्वेनैव स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम्, तथाचाष्टकादिस्मृतिमूलं लिंगमपि "यां जनाः प्रतिनंदन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम्। संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली॥ अष्टकायै सुराधसे स्वाहा" इति अष्टकादेवताप्रकाशकमन्त्ररूपम्, 'एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका' इत्यर्थवादरूपं च वेदे प्रत्यक्षेणैव दृश्यते। तथा प्रपादिस्मृतिमूलं 'धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्' इत्ययं मंत्रो यथा धन्वनि निरुदके कृताः प्रपाः परेषामुपकुर्वन्ति तथा त्वमित्येवमग्निस्तुतिपरोऽपि सिद्धवत्प्रपासंस्तवः तस्याश्च पारार्थ्यं गमयन् लिंगम्।

तथा तडागस्मृतेः (३)"स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति" इत्ययमर्थवादो लिंगम्। अत्र हि (४)"जानपदकुण्डगोणस्थल"इत्यादिसूत्रेण अकृत्रिमे स्थले ङीप्प्रत्ययविधानात्कृत्रिमे सामान्यविहितटाप्प्रत्ययात्प्रतीयते स्थलाशब्दस्य कृत्रिमतडागवाचित्वम्।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण प्रपातडागादिस्मृतीनां लिंगदर्शनस्वरसेन दृष्टविधया परोपकारार्थत्वेन प्रामाण्यम्, न तु धर्मजनकत्वेनेत्युक्तम्, तत्र स्वर्गादिफलार्थत्वेनैव प्रपादीनां स्मृतत्वादानुषंगिकपरो-

१. मनु. स्मृ. अ. २-६, २. मनु. अ. २-७. ३. तै. सं-१-६-११-५ ४. पा. सू. ४-१-४२.

पकारार्थत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एवमग्निमोदाहरणेऽपि (१)"यत्र बाणाः संपतंति कुमारा विशिखा इव" इति च शिखाकर्मस्मृतेः प्रामाण्ये लिङ्गम् । शिखाकर्मापि चादृष्टार्थमेव, संस्कारेषु पाठात् ।

यत्तु—आर्षसंख्याकाशिखाविधानेन गोत्रचिह्नत्वावगतेस्तस्य च "वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः" इत्यादौ गोत्रज्ञानसाध्ये कर्मण्युपयोग इति भाष्यकारेणोक्तं, तत् पूर्ववदानुषंगिकत्वेन व्याख्येयम् । तथा गुर्वनुगमनाद्याचाराणां चयनप्रकरणे मृदाहरणार्थं पुरुषाश्वगर्दभेषु अध्वर्युणा नीयमानेषु गर्दभपश्चाद्भावविधेः शेषः (२)"तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेती"त्ययमर्थवादो लिङ्गम् । एतेऽपि चादृष्टार्था एव । यदप्यत्र गुर्वनुगमनादीनां गुरुप्रीतिद्वारा ततो विद्याग्रहणार्थत्वमेवेत्युक्तं भाष्ये, तदप्यतिशयार्थम् । सत्यपि गुरुप्रीत्यर्थत्वे उपायान्तरेणापि तत्सम्भवे एतन्नियमस्यादृष्टार्थत्वावश्यंभावात् ।

वस्तुतस्तु निष्पन्नविद्येनापि फलाभिसंधिविरहेऽप्य इदं क्रियमाणत्वादाचारानुमितविधेरधिकारिविशेषणापेक्षायामावश्यकत्वोपपत्तये गुरुगमनस्य निमित्तत्वेनाधिकारिविशेषणत्वकल्पनान्नैमित्तिकत्वेनादृष्टार्थत्वमावश्यकम् । अत एव षष्ठे प्रतिनिमित्तं अनुगमनावृत्तिरुक्ता । अन्यथा केवलदृष्टार्थस्य षष्ठे विचार्यत्वानुपपत्तिः । धर्मजिज्ञासाया एव प्रतिज्ञातत्वात् । अतः सिद्धमदृष्टार्थानां स्मृत्याचाराणां धर्मे प्रामाण्यम् ।

ननु—ग्रन्थरूपाणां स्मृतीनां शब्दत्वेन लौकिकवाक्यवत् शाब्दप्रमाजनकत्वसंभवेऽपि अष्टकास्वर्गसाध्यसाधनभावरूपे धर्मे विधेरेव प्रमाण्यात् पुंवाक्यस्थालिङश्च विध्यर्थकत्वानुपपत्तेर्न धर्मप्रमाजनकत्वसंभवः । श्रुत्यनुमापकत्वेन च स्मृतीनां प्रामाण्य उच्यमाने अनुमानविधया प्रामाण्यात्तस्य च धर्मे प्रामाण्यस्य निरस्तत्वादनुमि-

१. तै. सं. ४-६-५-४.　२. मैत्रा-सं. ३-१-३.

तश्श्रुतीनामेव च तदा धर्मप्रमाजनकत्वोपपत्तेस्तदनुमान एवोपक्षीणानां स्मृतीनां न धर्मे प्रामाण्यं संभवति । आचाराणां तु अशब्दात्मकत्वात्सुतरां प्रामाण्यासंभव–इति चेत् । सत्यम् , मूलभूतश्रुतिरूपप्रमाणोपस्थापनेनैव धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि धर्मप्रमाप्रयोजकत्वात् प्रामाण्यव्यवहारो भाक्त एव लिंगादीनामिवेति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु- स्मृतिपुराणेतिहासेषु अर्थकामाद्यर्थकवाक्यजातम् , यदपि चोपाख्यानादिप्रतिपादकं, यच्च पृथिवीविभागवंशानुक्रमण्यादि, तत्सर्वमर्थवादन्यायेन वेदमूलधर्माधर्ममोक्षप्रतिपादकविधिशेषभूतमपि साक्षात्सुखादिहेतुत्वादर्थाद्युपायभूतराजनीत्याद्युपदर्शकत्वाच्च प्रयोजनवत् । मूलं तु तस्य क्वचिद्वेदः क्वचित्प्रत्यक्षादीत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं षडंगानामपि यथासंभवं लोकवेदमूलत्वं कल्पनीयम्, यच्च शिक्षायां तावत् यत् वर्णानां स्वरकरणादिस्वरूपकथनं तत् लोकमूलम्, तद्विज्ञानस्य च प्रयोगे फलविशेषजनकत्वस्मरणं अज्ञानाच्च प्रत्यवायस्मरणं वेदमूलम् । वेदबोध्यधर्मप्रमोपयोगिस्वरादिप्रतिपादनाच्च शिक्षाया वेदाङ्गत्वम् ।

कल्पसूत्रेष्वनुष्ठेयकर्मप्रतिपादनं प्रायो वेदमूलम् । क्वचित्तु ऋत्विजां(१) "को यज्ञ" इति प्रश्नोत्तरव्यवहारप्रतिपादनं लोकमूलम् । प्रकीर्णानां शाखान्तरस्थानां विधीनामर्थवादमिश्राणां च तदुद्धारेणैकत्रोपसंहारो न्यायलभ्यानां चार्थानां तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनं इति पूर्ववदेव वेदांगत्वमिति कल्पसूत्राधिकरणे वक्ष्यते ।

व्याकरणे च शब्दापशब्दविभागकथनं वृद्धव्यवहारमूलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपत्वम् असाधुशब्दप्रयोगस्य च क्रतुवैगुण्यापादकत्वं वेदमूलकं वैदिकपदरक्षोहादिकथनेन च वेदांगतेति व्याकरणाधिकरणे वक्ष्यामः ॥

छन्दःशास्त्रे च लौकिकवैदिकछन्दःकथनं वृद्धव्यवहारमूलम् ।

---

१. आप. श्रौ. १०-१-३. ।

तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति "यो ह वा अविदितच्छन्दोदैवतार्षेयब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वा" इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलं। तत्र लौकिकच्छन्दःकथनं वैदिकविवेकज्ञानार्थं, लौकिकपदव्याकरणवत् । वैदिकच्छन्दःकथनं तु वैदिकवाक्यपरिमाणज्ञानाय । "गायत्रमेतदहर्भवति" इत्यादिपदार्थज्ञानाय उपयुज्यत इति तस्य वेदाङ्गत्वम् । एवं निगमनिरुक्तयोरपि; निर्वचनादिना वैदिकपदार्थज्ञानोपयोगित्वाच्च वेदांगतेति द्रष्टव्यम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि तिथ्यादिज्ञानं ग्रहनक्षत्रादिगतेः प्रत्यक्षत्वादुपरागादिसंवाददर्शनसहकृतान्वयव्यतिरेकावधृतव्याप्तिकगणितलिंगकानुमानगम्यत्वाच्च लौकिकप्रमाणमूलम्। ग्रहसौस्थित्यदौःस्थित्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तन्निमित्ताश्च शान्त्यादिविधयः वेदमूलाः । तिथ्यादिकालज्ञानस्य वैदिककर्मप्रयोगोपयोगाद्वेदांगतेति ॥

अयं च न्यायः सामुद्रिकायुर्वेदवास्तुविद्यानीतिशास्त्रादिवृश्चिकविद्याशालिहोत्रहस्तिशिक्षास्वपशास्त्रादौ द्रष्टव्यः ॥

एवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरविच्छिन्नपंडितव्यवहारावगतयुक्तिमूलकत्वं मंत्रार्थवादोपनिषत्प्रसूततर्कमूलकत्वं च । असंभावनाविपरीतभावनानिवर्तनेन च धर्मब्रह्मविषयदृढीकरणं प्रयोजनम् ।

एवं न्यायस्यापि पंडितव्यवहारमूलकत्वं, वेदवाक्यार्थोपयोगिजात्यादिपदार्थविवेकश्च प्रयोजनम् । एवं काणादेऽपि। सांख्यस्य तु युक्तिमूलकत्वम्, मोक्षसाधनीभूतजीवब्रह्मैक्योपासनाख्यज्ञानौपयिकजीवस्वरूपप्रतिपादनं प्रयोजनम् । पातंजलं च लोकोपनिषदादिमूलं तत्वज्ञानोपयोगिचित्तैकाग्र्यरूपयोगोपायज्ञानप्रयोजनम् । संगीताद्यपि चैतत्प्रयोजनमेव प्रत्यक्षादिमूलम् ।

शैववैष्णवाद्यागमाश्चोपनिषन्मूलाः श्रेयःफलाश्च । किं बहुना यत्र विज्ञानमात्रक्षणभंगनैरात्म्यादिबाह्यग्रंथानामपि अन्यपरार्थवा-

दौपनिषन्मूलानां विषयेष्वात्यंतिकवैराग्योत्पादकत्वेनार्थवत्ता तत्रान्येषां विद्यास्थानानां निष्प्रयोजनत्वमित्यसंबद्धम् । तस्मात्सिद्धं तेषां प्रामाण्यम ॥

सूत्रं तु स्मृत्यादि यतो मूलभूतश्रुतिकल्पकं दृढवैदिकपरिग्रहान्यथानुपपत्तिरूपं अनु पश्चात्प्रत्यक्षोत्तरं प्रवृत्तत्वादनुमानपदाभिधेयं प्रमाणं विद्यते, अतः प्रमाणं स्यात । संभाव्यते हि मन्वादीनां वैदिककर्मकर्तृत्वसामान्याद्वेदसंयोग इति व्याख्येयम् ॥

(२) अथ विरोधाधिकरणम् ॥

(सू) विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥
॥ १–३–३ ॥ (सि० १)

अत्र याः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयः "औदुम्बरी सर्वा परिवेष्टयितव्या (१)"अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं" "क्रीतराजको भोज्यान्नः"इत्याद्याः ताः प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहः । पादाध्यायसंगती स्पष्टे । आपवादिकीत्वनन्तरा ।

तत्र उत्सूत्रः पूर्वः पक्षः । यथा हि शिष्टत्रैवर्णिकप्रणीतत्वादष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वाङ्गीकारेण भ्रान्त्यादिमूलत्वम् नाश्रितं तथा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि मन्वादिप्रणीतत्वाविशेषात्तन्नाश्रयितुं युक्तम । अन्यथा ह्यनाश्वासान्मन्वाद्युक्तं सर्वमेवाप्रमाणं भवेत् । न च श्रुतिविरोधस्यैवान्यत्र श्रुतिमूलत्वाभावसाधकस्याभावान्न भ्रान्त्यादिमूलकत्वकल्पनावसरः। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्य ग्रहणाग्रहणादिषु बहुशो दर्शनेन अनैकान्त्यादभावसाधकत्वानुपपत्तेः, अतः "औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति श्रुत्या सर्ववेष्टनस्मृतेः, "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत"इत्यनया च अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेः, (२)"न दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्" इति निषेधापेक्षिताावधिसमर्पिकया (३)"चाग्नी-

---

१. बौ. स्मृ. २. मै. सं. ३–६–७. ३. मै. सं. ३–७–८.

षोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्" इत्यनया राजक्रयावधिकत्वस्मृतेः विरोधेऽपि प्रमाणत्वोपपत्तिः । विकल्पाङ्गीकाराच्च विरोधपरिहारः ।

नचैवं—स्मृतेः श्रुत्यधीनत्वेन मन्थरप्रवृत्तित्वात् मन्थरस्यापि च प्रथमतरप्रवृत्तेन बाधानंगीकारे श्रौतेनापि लैङ्गिकस्य बाधानापत्तिरिति- वाच्यम् । युक्तं 'मैन्द्र्या गार्हपत्य'मित्यनया प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेनैव मंत्रस्य नैराकाङ्क्ष्ये अकाङ्क्षामूलिकाया लैंगिकश्रुतेरेवाकल्पनान्मूलोच्छेदलक्षणं लिङ्गादेर्बाधनम्, प्रकृते तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनस्मृतेर्मूलाकाङ्क्षाया अनुच्छेदान्न मूलोच्छेदलक्षणो बाधः संभवतीति मन्थराया अपि स्मृतेः श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्याविघातः; अत एव प्रबलेनोपदेशेन धर्माणां प्रकृत्यङ्गत्वावगमेऽपि विकृत्याकाङ्क्षानुच्छेदाद्दुर्बलस्यापि अतिदेशस्य न बाधनम् ।

नचैवं श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वावगमेन मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तावपि विकृतिवदिन्द्रस्याप्याकाङ्क्षानुच्छेदाल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्बाधानापत्तिः; इन्द्रस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणापि स्मारकाकाङ्क्षानिवृत्तेति विकृतिवैषम्यात् । अतो विकृत्याकाङ्क्षावत् स्मृतेः मूलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः श्रुतिकल्पकत्वाविघाताद्विकल्पो युक्त एव । अत एव शैत्यानुमान इवात्र न प्रमेयापहारलक्षणोऽपि बाधः शंक्यः; न हि तत्र विकल्पेन विरोधपरिहारः संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्वरूपेण च शैत्यौष्ण्ययोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्विरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात विरोधे चौष्ण्यप्रत्यक्षेणाग्नेर्विपक्षत्वावगतौ तद्वृत्तिहेतोर्व्याप्तिविरहाद्युक्तः शैत्यानुमानस्य प्रमेयापहारलक्षणो बाधः । इह तु स्पर्शवेष्टनयोः स्वरूपेण परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि विकल्पेनानुष्ठानसंभवान्न स्मार्त्तविधेरनुष्ठापनरूपस्य प्रमेयस्यापहारः ।

येषां तु मते इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः तेषामसत्यप्यनुष्ठाने साध-

नत्वरूपायाः शक्तेः अरण्यस्थ दण्ड इव स्मार्तविधिनिष्ठाया अनपायात्स्मार्तविधेः शक्तिरूपस्य प्रमेयस्यानपहारः स्पष्ट एव ।

एवं तावत्सत्यपि विरोधे विकल्पेन तत्परिहार उक्तः । अथ वा वेष्टनस्मृतेर्द्वित्रांगुलव्यतिरिक्तविषयत्वात् स्पर्शश्रुतेश्च तन्मात्रविषयत्मात् चाण्डालादिस्पर्शे वस्त्रान्तरितेऽपि स्पर्शव्यवहारात्सर्वौदुंबरीवेष्टनेऽपि वा स्पर्शोपपत्तेः कृष्णकेशाधानश्रुत्यष्टाचत्वारिंशद्वत्सरब्रह्मचर्यस्मृत्योश्च गार्हस्थ्ययोग्यायोग्यविषयकत्वात्कृष्णकेशत्वादेर्वा कस्मिंश्चित्पुरुषे अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवात् राजक्रयाग्नीषोमीयावध्योश्चापद्नापद्विषयत्वाद्विरोधपरिहारः कार्यः । तस्मान्न तावत् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः स्मृतेः अप्रामाण्यबीजम् । लोभाद्युत्प्रेक्षयात्वप्रामाण्योक्तिरष्टकादिस्मृतेरप्यप्रामाण्यापत्तेः अयुक्तेति प्राप्ते—

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् । तथाहि—सर्वत्र धूमादिदर्शनानंतरं व्याप्त्यादिस्मरणे सत्यपि जिज्ञासाविरहे अनुमित्यनुदयात् परोक्षज्ञानमात्रेऽनुमित्यर्थापत्त्योरेव वा जिज्ञासायाः कारणत्वमवसीयते । अतश्च स्पर्शश्रुत्याऽवेष्टितत्वरूपेणौदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वात् वेष्टनविषयजिज्ञासाया विरहेण सत्यपि स्मरणरूपेऽनुमापके न मूलश्रुत्यनुमित्युदयः । अत एव शैत्यानुमाने न केवलं व्याप्तिविघटनेनैवानुमित्युदयः, किन्तु जिज्ञासाविरहादपि स इति द्रष्टव्यम् । अत एव लिङ्गादिवत् शैत्यानुमितावपि जिज्ञासारूपकल्पनामूलोच्छेदादेव बाधोपपत्तेः प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकारविषयाभावात् बाधद्वैविध्यानापत्तिरप्यदोषः ।

केचित्तु—शैत्याद्यनुमितौ जिज्ञासायाः प्रमेयकल्पनामूलत्वेऽपि प्रमाणस्य द्रव्यत्वादिहेतोः वेष्टनस्मृतेर्वा क्लृप्तत्वेन तन्मूलत्वाभावात् प्रमेयापहारलक्षणबाधप्रकारविषयत्वं शैत्यानुमितेर्वेष्टनस्मृत्या श्रुत्यनुमितेश्च युक्तम् । लिङ्गादौ तु मन्त्राद्याकाङ्क्षाया इन्द्राद्यङ्गत्वबोधकश्रुतिरूपप्रमाणकल्पनामूलत्वेन अङ्गत्वरूपप्रमेयकल्पनामूलत्वाभा-

वात् कल्पनामूलोच्छेदलक्षणबाधप्रकारविषयत्वमिति वदन्ति । तन्न; शैत्यानुमितौ तावदौष्ण्यप्रत्यक्षेण व्याप्तेरेव विघटितत्वात्प्रमाणमक्लृप्तम्। वेष्टनोदाहरणेऽपि वेष्टनं वा प्रमेयं तवाभिमतं? तद्विषयिणी श्रुतिर्वा? आद्ये लिङ्गादिवदेव श्रुतिः तत्र प्रमाणं, न तु स्मृतिः। अतश्च जिज्ञासाया मन्त्राकाङ्क्षावत् श्रुतिरूपप्रमाणकल्पकत्वमेव, स्मृतिरपि लिङ्गादिस्थानीया तत्काल्पिकैव। अन्त्ये लिङ्गादिकल्प्यश्रुतेरपि तद्वदेव प्रमेयत्वापत्तिः। तस्माद्द्वैविध्याभावेऽपि न कश्चिद्दोष इत्येव द्रष्टव्यम्। द्वैविध्यांगीकारेऽपि वा सामान्यविशेषादिरूपे बाधे प्रमाणस्य सामान्यशास्त्रस्य क्लृप्तत्वेन जिज्ञासितत्वोदयायोगात् पदहोमेष्वाहवनीयप्राप्तिरूपः प्रमेयापहाररूप एव प्रकारोंगीक्रियते इति सोऽस्य विषयः, न तु शैत्यानुमानम्, वेष्टनस्मृतिर्वा ॥

न च—शैत्यानुमानादौ वस्तुनि विकल्पासंभवादगत्या युक्तो बाधः, स्मृतेस्तु कार्यप्रमेयतया विकल्पेनाप्युभयोपपत्तौ बाधांगीकरणमन्याय्यमिति—वाच्यम्। विकल्पस्यैव तावदष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वात्। तथाहि—व्रीह्यनुष्ठाने तावद्यवशास्त्रस्यैव निर्दोषस्य सतोऽननुष्ठापकत्वात् प्रतीतप्रामाण्यत्यागरूप एको दोषः, अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनं च निष्प्रमाणकमपरम्। यद्यपि च सन्देहविपर्ययजनकत्वरूपमप्रामाण्यं सन्देहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वाद्वेदे च तदसंभवात्कल्पयितुमप्यशक्यं, तथापि प्रामाण्याभावरूपमेवाप्रामाण्यं कल्प्यते, तस्य च प्रामाण्यानुपलंभप्रमाणकत्वात् यवशास्त्रे च प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वेन तदनुपलंभाभावादप्रमाणकत्वम्। तृतीयचतुर्थौ च पुनः यवानुष्ठानवेलायां यवशास्त्रस्यैव परित्यक्तप्रामाण्योज्जीवनात्कल्पिताप्रामाण्यत्यागाच्चापरौ दोषौ। एवं व्रीहिशास्त्रेऽपि चत्वारो दोषाः। एवमेते अष्टौ दोषाः।

यत्र द्वयोरपि तुल्यबलत्वं तत्र विकल्पव्यतिरेकेण गत्यभावादगत्याऽश्रीयते। यथा व्रीहियवादौ। न च तत्रापि प्रयो-

गांविध्यन्तर्गतसर्वांगोपसंहारबलेन समुच्चयसंभवादगत्यभावः । यत्र हि विनियोगविधिवेलायां द्वयोः पदार्थयोरेकावान्तरोपकारजनकत्वमन्योन्यनैरपेक्ष्येणैवावगम्यते, यथा प्रयाजानुयाजादौ यथा वा दशानामपि क्रयाणामेकसोमप्राप्तौ, तत्र प्रयोगविधिः सर्वांगोपसंहारायालम् । यत्र तु विनियोगवेलायामेव दृष्टार्थत्वबलेन तृतीयाद्यवगतनैरपेक्ष्यबलेन वा नियमविधिबलेन वा एकस्मिन्नेव पुरोडाशनिष्पत्तिरूपावान्तरकार्ये नैरपेक्ष्येण साधनत्वावगतिः तत्र तदुत्तरकालकल्प्यप्रयोगविधिबलेन समुच्चयावगतिः निष्प्रमाणिका। यत्र तु न तुल्यबलत्वं तत्रान्यसापेक्षया स्मृत्या अन्यनिरपेक्षायाः प्रत्यक्षश्रुतेः पाक्षिकाप्रामाण्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वान्न विकल्पांगीकरणं युक्तम् ।

न च तस्या अन्यसापेक्षत्वेऽपि अवश्यकस्मृतिमूलभूतया श्रुत्यैव पाक्षिकत्वापादनसंभवः । श्रुत्यनुमाने जिज्ञासाया अपि कारणत्वस्य स्थापितत्वेन तद्विरहे श्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् ।

किं च समशिष्टविकल्पस्थले एकानुष्ठाने इतरशास्त्रस्यापि निर्दोषत्वात्संशयविपर्ययज्ञानजनकत्वरूपाप्रामाण्यकल्पनासंभवादगत्या अप्रमाणकमपि प्रामाण्याभावरूपमप्रामाण्यमाश्रितम्। प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठाने तु स्मृतिशास्त्रस्य पौरुषेयत्वेन भ्रमजनकत्वरूपमुख्याप्रामाण्यस्यैव सप्रमाणकस्य संभवेन श्रुतिमूलत्वायोगादप्रामाण्यं तदवस्थमेव ।

न चैव-यत्र प्रथमतः स्मृत्यर्थ एवानुष्ठितः तस्य स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनायां बाधकाभावात्तदर्थानुष्ठाने च प्रत्यक्षश्रुतेर्निर्दोषत्वेन प्रामाण्याभावरूपस्यैवाप्रामाण्यस्य कल्पनाद्विकल्पोपपत्तिरिति—वाच्यम् । प्राक्कल्पितस्यापि श्रुतिमूलत्वस्य औत्तरकालिकेन पूर्वनिरपेक्षेण प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनेन बाधोपपत्तेः । तस्मान्न तावदुभयोर्विध्योर्विकल्पेन विरोधपरिहारः ।

यदपि- इष्टसाधनत्वरूपलिङर्थवादिनां मते साधनत्वरूपायाः शक्तेररण्यस्थदण्डवदननुष्ठानेऽपि सत्त्वाच्छक्तिमात्रस्यैव च विधिप्रमेयत्वान्न स्मृतेरप्रामाण्यं—इति । तन्न, सर्वथाननुष्ठाने "सागरं तरेदि"

त्वादिवत् शक्तिसत्त्वे प्रामाणाभावात् । यदवच्छेदेन शक्तिस्तदवच्छिन्नस्य कदाचित्फलोपधाननैयत्याच्च ।

किञ्चैवंवादिनां सामान्यविशेषादिबाध्यबाधकभावोऽपि दुर्घटः । पदहोमे आहवनीयाननुष्ठानेऽपि आहवनीयशक्तेरनपायात् ।

वस्तुतस्तु इष्टसाधनत्वस्य विध्याक्षेपादेवावगतिसिद्धेः वाच्यत्वकल्पने प्रमाणाभावः । प्रवर्तकव्यापाररूपप्रवर्तनायास्तु 'देवदत्तो मां प्रवर्तयति' इत्यनुभवसिद्धाया अनन्यलभ्यत्वाद्वाच्यत्वकल्पनमावश्यकम् । न च देवदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वेनैव प्रवर्तकता, देवदत्तस्त्वां गामानयेति वदती' त्यत्र यज्ञदत्तस्येष्टसाधनताबोधकत्वात् प्रवर्तकतापत्तेः । अतः इष्टसाधनत्वस्य लिङादिवाच्यत्वाभावात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनैव लिङादिवाच्या । विस्तरेण चेदमुपपादितमर्थवादाधिकरणे । प्रवृत्त्यनुकूलत्वमपि नात्यन्ताननुष्ठाने संभवति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावानियमात्, तेन कादाचित्कफलोपहितत्वं विवक्षितम् । अतोऽवश्यमेकमात्रानुष्ठाने उक्तविधप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वरूपविधिप्रमयासंभवात् अपरस्याप्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

यत्तु द्वित्राङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वेनापि स्मृतेरुपपत्तेः स्पर्शश्रुतेश्च तावन्मात्रविषयत्वादविरोध इत्युक्तम्, तत् परिशब्दानुपपत्तेः परास्तम् ।

यत्तु वस्त्रान्तरितचाण्डालादिस्पर्शवत् वस्त्रान्तरितौदुंबरीस्पर्शेऽप्यविरोध इत्युक्तम्, तन्न; त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयकज्ञानस्य स्पृशिधात्वर्थत्वात्कुशवस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पार्शनप्रत्यक्षस्यानुपलब्धिबाधितत्वात्तत्कल्पनानुपपत्तेः । यस्तु अन्तरायेऽपि औदुम्बरी स्पृष्टेति प्रयोगः स संयुक्तसंयोगेन गौणः । न च स्मृत्यनुरोधेन श्रुतौ गौणताङ्गीकरणं युक्तम्, तथात्वेऽपि वा भूमिस्पर्शेनैव तत्सिद्धेः स्पर्शविधिवैयर्थ्यात् । न च भूमिस्पर्शे औदुम्बरी स्पृष्टेति बुध्यभावात् स्पृशिधातोः संयुक्तसंयोगलक्षकत्वानंगीकारेऽपि स्पार्शनप्रत्यक्षवाचि-

त्वांगीकारेणैव वस्त्रान्तरितायां औदुम्बर्यां वस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्शवत् स्पर्शप्रयोगसत्त्वादेवानुभवकल्पनोपपत्तेः न स्पर्शविधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । निष्प्रमाणकानुभवकल्पने प्रमाणाभावेन वस्त्रान्तरितस्पर्शप्रयोगस्यौपचारिकत्वात् । नचैवं वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शे सचेलस्नानानापत्तिः, चण्डालस्पर्शनिमित्तकस्नानविधौ औपचारिकस्पर्शाङ्गीकरणदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । (१)"पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टिस्पर्शने सचेलो जलमाविशेदि"तिवचनेन चण्डालस्पर्शवत्तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि स्नाननिमित्तत्वा(२)वसायात् तादृशविषये चण्डालस्पर्शस्य निमित्तत्वासंभवेऽपि वस्त्रस्पर्शस्यैव निमित्तत्वोपपत्तेः ।

न च वस्त्रस्य चाण्डालवत् स्वतोऽशुचित्वाभावान्मनुष्यवच्च निषेधाधिकाराभावेन चण्डालस्पर्शरूपनिषिद्धाचरणनिमित्ताशुचित्वस्याप्यभावादुक्तवचनस्य च चण्डालादिस्पृष्टमनुष्यमात्रविषयत्वेनाप्युपपत्तेः चाण्डालस्पृष्टलोष्टकाष्ठादिस्पर्शस्येव तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शस्यापि न सचेलस्नाननिमित्तत्वमिति वाच्यम् । सचेलस्नानविधिबलेन वस्त्रस्यापि प्रक्षालनरूपशुद्धिविधिप्रतीतेः शुद्धिविधानेनैव चाण्डाल(३)स्पर्शमात्रस्यैव वस्त्रादावशुचित्वापादकतया साम्याद्वस्त्रस्यापि सचेलस्नाननिमित्तत्वोपपत्तेः । काष्ठादीनां चण्डालादिस्पृष्टानामपि मारुतशुद्धिविधानान्न तत्स्पर्शस्य स्नाननिमित्तता ।

अत एव यत्र गवादौ चाण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रक्षालनादिरूपा शुद्धिर्नोक्ता तत्र तत्स्पृष्टस्पर्शेऽपि न स्नानानुष्ठानम् । अतो यथा चण्डालासंयुक्तेऽपि तत्स्पृष्टेऽपि वस्त्रे स्पृष्टे सचेलस्नानं, तथा तत्संयुक्तवस्त्रस्पर्शेऽपि तदिति न वस्त्रान्तरितचाण्डालस्पर्शस्य स्नाननिमित्तत्वम्, अतश्च सिद्धं न वस्त्रान्तराये स्पर्शोपपत्तिरिति ॥

यदपि अन्त्योदाहरणद्वये गार्हस्थ्ययोग्यायोग्यविषयत्वेन आप-

---

१ गौ. ध. १४. ३०. २. स्थानपाथात् । इति पा. ३. संयोग इति पा.

दनापद्विषयत्वेन च व्यवस्थोपपत्तेरविरोध इत्युक्तम्, तत् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतिमूलभूतश्रुतिकल्पनस्यैवानुदयात् स्मृतिप्रामाण्याभावेन स्वकपोलकल्पितव्यवस्थाभ्युपगमे प्रमाणाभावात् परिहर्तव्यम् ।

यच्च द्वितीयोदाहरणे जातपुत्रत्वस्य कृष्णकेशत्वस्य च कास्मिंश्चित्पुरुषे अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरमपि संभवादविरोध इत्युक्तं, तन्न; अष्टाचत्वारिंशद्वर्षोत्तरकालं पुत्रजन्मप्रतीक्षणे बहुकालातिक्रमेण कृष्णकेशत्वापगमात् । न चानयोरधिकारिविशेषणयोर्विकल्पः । अर्थादधिकारिविशेषणत्वेऽपि उपादेयकर्तृविशेणयोरनयोः एकवाक्योपादानात्समुच्चयप्रतीतेः ।

वस्तुतस्तु प्राप्ताधानानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्दारपरिग्रहोत्तरकालं च कृष्णकेशस्य नियमेनाधानप्राप्तेः कृष्णकेशत्वश्रवणस्य पलितकेशपरिसंख्यार्थत्वापत्तेरजातपुत्रस्यापि हरिश्चन्द्रादेः पुत्रार्थयागोपाख्यानेन आहिताग्नित्वदर्शनात्स्वरूपेणानयोर्विशेषणतानुपपत्तेः (१)"अर्धमन्तर्वेदि मिनोति" इतिवत् "युवैव धर्ममन्विच्छेत्" इति वचनानुसाराच्च यौवनावस्थाविशेषलक्षकत्वावसायात्तस्याश्च चरकसुश्रुतादौ पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तत्वश्रवणान्न विरोधपरिहारोपपत्तिः । तेन सिद्धं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यमिति । सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू—हेतुदर्शनाच्च ॥ १—३—४

यदा च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे श्रुतिमूलत्वासंभवः तदा स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षायां भ्रान्त्यादिमूलत्वमेव परिशेषात् यथासंभवं कल्पयितुमुचितम् । तत्र वेष्टनस्मृतेस्तावद्वस्त्रलोभः; अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेश्च नपुंसकत्वप्रच्छादनम्, राजक्रयावधिस्मृतेस्तु बुभुक्षैव । संभाव्यते हि भ्रान्त्यादिमूलत्वं, पौरुषेयत्वात् । अदृष्टश्रुतिकल्पनापेक्षया लोभादेर्दृष्टरूपत्वाच्च ॥

---

१. मै. सं. ३-९-४.

अधिकरणान्तरंवेदं सूत्रम् ॥

सू—हेतुदर्शनाच्च ॥ १—३—४. (सि)

ननु—सर्वत्र व्याख्यानान्तरं पूर्वत्रापरितोषाद्वा विषयान्तरव्याप्त्यर्थं वा क्रियते तदत्र किं कारणं व्याख्यानान्तरे इति चेत्—अत्रोच्यते। श्रुतिविरोधस्यैव वेष्टनादिस्मृत्यप्रामाण्ये मुख्यं हेतुत्वम्, लोभादिहेतुदर्शनस्य तु अन्वाचयहेतुत्वादपरितोषः। अथवा यत्र न श्रुतिविरोधः यथा "वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः प्रतिगृह्णाति" "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति" इत्यादौ, तत्रापि लोभादिमूलकत्वकथनाद्विषयान्तरव्याप्तिरप्यत्रास्ति तत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे दानधर्मादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलत्वमेवासामिति प्राप्ते—

यद्यपि मन्वादिमहर्षिप्रणीतत्वादस्य श्रुतिकल्पकत्वं लोभादिदर्शनेन न प्रतिबध्यते, तथापि (१)"अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इत्यत्र लोभादिदृष्टासंभव एवाचारे स्मृतिमूलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेतासां च होलाकादिस्मृतिवदाचारानुमितेदानींतनप्रणीतस्मृतिरूपत्वेन मन्वादिप्रणीतत्वाभावात् दृष्टविधया लोभादिमूलकत्वे संभवति अदृष्टश्रुतिकल्पनं न प्रमाणवत्। संभाव्यते हि वैसर्जनहोमीयवासोदानस्मृतेर्लोभमूलत्वम्, यूपहस्तिपदवाच्ययूपपरिव्याणवस्त्रदानस्मृतेरपि तत्। यद्यपि चेदानींतनैर्धर्मबुद्ध्यैवेदमनुष्ठीयते, तथापि स्मृतिप्रणेतॄणां लोभमूलकत्वसंभवाद-प्रमाणम्।

वार्तिककारस्तु नेदमधिकरणद्वयमपि युक्तिमत्। तथाहि—प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनां मूलभूतश्रुत्यभावः साधकाभावाद्वावधार्यते? बाधकसद्भावाद्वा? न तावदाद्यः, मन्वादिमहर्षिप्रणीतत्वादेः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहादेश्चाष्टकादिस्मृतिष्विव मूलश्रुतिसाधकस्याविशेषात्। न च—उक्तविधसाधकसत्वेऽपि जिज्ञासाया अपि सा-

धकत्वस्य स्थापितत्वात् तस्याश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽभावेन मूलश्रुत्यभाव इति वाच्यम् । परमाण्वादौ कदाप्यनुपलब्धत्वात् व्यवहारानुपयोगित्वाच्चाजिज्ञासितेषूपलब्धस्थूलकार्यानुपपत्तिपरिहारार्थं प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनेन जिज्ञासायाः साधकत्वे प्रमाणाभावात् । धूमादिदर्शनानन्तरं अग्न्याद्यजिज्ञासायामपि अनुमित्यादेरानुभाविकत्वाच्च । सत्यपि वा जिज्ञासायाः कारणत्वे स्पर्शश्रुत्या औदुम्बर्याः परिच्छेदेऽपि किमियं स्मृतिः प्रमाणं न वेति जिज्ञासयैव श्रुत्यनुमानोपपत्तेश्च । दृष्टा च प्रमणान्तरेण परिच्छिन्नेऽपि शंखशौक्त्ये शंकितपित्तोपपातस्य किं मे चक्षुरदुष्टं न वेति जिज्ञासयैव चक्षुर्विस्फारणप्रवृत्तिः ।

किंच स्मृतेर्मूलोपस्थापनमात्रेण कृतार्थत्वाच्छ्रुतिरेव प्रमेयं न त्वौदुम्बरी, तस्याः श्रुतिप्रमेयत्वात् । अतश्च स्मृतिमूलभूतश्रुतेः स्पर्शश्रुत्यविषयत्वेनापरिच्छिन्नत्वात्तज्जिज्ञासोपपत्तेः नानुमानप्रतिबन्धः । अतश्च स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनावश्यंभावे यद्यन्यविषयत्वेनापि कल्प्यश्रुत्यवकाशो भवेत् तदा औदुम्बर्याः स्पर्शश्रुत्या अवेष्टितत्वरूपेण परिच्छेदाद्वेष्टनाकाङ्क्षाविरहेण बर्हिःकार्यस्य शरैर्निराकाङ्क्षत्वादतिदेशस्यावश्यकल्प्यस्यापि कुशव्यतिरिक्तप्रयाजादिरूपाङ्गविषयत्वेन सावकाशस्य कुशविषयत्वाकल्पनवत् कल्प्यश्रुतेरपि औदुंबरीविषयत्वाकल्पनात् संकोचरूपबाधोऽपि कल्प्येत तावत् । तस्यास्त्वनन्यविषयत्वेन निरवकाशत्वेन वा विरोधेऽपि व्रीहियवादिवदगत्या विकल्पोऽङ्गीक्रियते, न त्वप्रामाण्याश्रयणम् ।

न चैवं–लिंगेनाप्यवश्यं स्वप्रमेयश्रुतिकल्पनापत्तेर्मन्त्रस्य श्रुत्यवगतगार्हपत्याङ्गत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि लिङ्गकल्प्यश्रुतेरनन्यविषयत्वादगत्या विकल्पसमुच्चयाङ्गीकरणोपपत्तेः कल्पनामूलोच्छेदलक्षणबाधानापत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहे इन्द्राङ्गत्वविनियोगयोग्यत्वरूपलिङ्गस्य पाकादौ विनियोक्तुं योग्यस्यापि देवदत्तस्याकाङ्क्षाविरहे तत्र विनियोगाकल्पनव-

द्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वस्यैवाभावात् । प्रकृते तु श्रुतिकल्पनावश्यंभावाद्विकल्पो युक्त इति वैषम्यम् । अत एव यत्र दुर्बलेनापि समाख्यादिना श्रुतिरवश्यं कल्पनीया यथा प्रत्यक्षश्रुतिविहितवषट्कारादिनिमित्ते भक्षे सत्यपि यजमानचमससमाख्यया तत्रागतयोर्भयोरपि समुच्चय एवाश्रयितुं युक्त इति तृतीये वक्ष्यते । तस्मान्न तावत्साधकाभावः ।

नापि बाधकसद्भावः । तद्धि विरुद्धश्रुतिदर्शनरूपं वा स्यात् ? तदनुपलब्धिरूपं वा ? नाद्यः, तस्य व्रीहियवादिश्रुतिषु बहुशो दर्शनेनानैकान्तिकत्वात् । न द्वितीयः, विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतीनामस्मदादिभिरनुपलम्भेऽपि मन्वादिभिरप्यनुपलम्भस्यासिद्धेः । न च स्मर्तृपुरुषप्रत्यक्षमात्रेण स्वादृष्टश्रुतावनाश्वासः । अग्निहोत्रादिश्रुतीनामपि वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षेणावगतावपि अनादिपुरुषागतत्वस्याध्यापकपुरुषाधीनत्वेनानाश्वासापत्तेः । परप्रत्यक्षशाखान्तरगतश्रुतिविहितानामपि पदार्थानां स्वशाखाविहितपदार्थैः सह विकल्पस्य शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतो न तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वासम्भवः ।

किं च सर्ववेष्टनस्मरणस्य मूलभूता शाट्यायनिशाखिनामौदुम्बरीप्रकरणे "तामूर्ध्वदशेन परिवेष्टयती"ति प्रत्यक्षैव श्रुतिः । अत एव जैमिनिनापि छान्दोग्यानुपदसंज्ञके स्वग्रन्थे औदुम्बरीवेष्टनमूलत्वेनेयमेव श्रुतिरुदाहृता । किञ्च स्मृतेर्द्वित्र्यङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यमप्राण्याश्रयणम् । न ह्यत्र सर्वपदं श्रूयते । परिशब्दस्तु यथा कर्णयोर्मूले वा वेष्टनाभावेऽपि समन्ततत्वमात्रपरतयाप्युपपन्नः तथोद्गातृस्पर्शविषयौदुम्बरीमध्योत्तरभागव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपन्न एव ।

एवमष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतेरपि अथर्ववैदिकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र त्वेवं विरोधपरिहारः—ये तु अन्धपङ्ग्वा-

द्यो गृहस्थाधिकृतकर्मानधिकारित्वाद्गार्हस्थ्याश्रमायोग्याः, बहुक्लेशत्वाच्च नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाश्रमं वा अविरक्तत्वाच्चादावेव संन्यासमपि गृहीतुमशक्नुवन्तः, तैरष्टाचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं वेदब्रह्मचर्यं चरित्वोपरिष्टात् यथोचितं गार्हस्थ्यातिरिक्तं आश्रमान्तरं कार्यमित्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यपक्षस्तद्विषयः ।

न च तस्याग्निहोत्रादिकर्मानधिकारात्तं प्रति वेदाध्ययनतदर्थज्ञानयोरनुपयोगः । ब्रह्मयज्ञे तदाश्रमविहितकर्मसु तदुत्तरं क्रियमाणाश्रमान्तरविहितकर्मसु च श्रवणादिषूपयोगसंभवात् । यस्तु मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयं गृहीतुं समर्थो गृहस्थाधिकृतकर्माधिकारी च, तेन यौवनावस्थायामेवाधानकरणाज्जातपुत्रश्रुतेस्तद्विषयत्वम् । अत एव तं प्रति मेधातारम्येन ब्रह्मचर्यादौ पक्षान्तराण्युक्तानि (१)"तदर्धं पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा "इत्यादिना मन्वादिभिः ॥

तथा राजक्रयावधिकभोज्यान्नत्वस्मृतेरपि मूलभूता अथर्ववेदे प्रत्यक्षैव श्रुतिः "तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञानस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवती"ति । श्रेयोऽर्थमयं यजते न प्रायश्चित्तार्थमित्येवं विज्ञातस्येत्यर्थः । न च अथर्ववेदस्यैकर्त्विक्साध्यशान्तिकपौष्टिकाभिचारादिविषये प्रामाण्येऽपि वेदत्रयाधिकृतयज्ञादिविषयत्वाभावात् दीक्षितान्नभोजननिषेधावधिविषये प्रामाण्यासंभवः । दीक्षितान्नभोजननिषेधस्य सर्वपुरुषसाधारणस्य पुरुषार्थत्वेन यज्ञाङ्गत्वाभावात् । अतश्चैवं तत्र विरोधपरिहारः । (२)"न दीक्षितस्यान्नमश्नीयादि "त्यनेन पुरुषार्थतया निषिद्धस्य दीक्षितान्नभोजनस्य मुख्योऽवधिः अग्नीषोमीयप्रयोगसंस्थारूपः (३)"अग्नीषोमीये संस्थिते "इत्यनेन विधीयते । आपादि तु ऐतरेयब्राह्मणगतेना "शितव्यं हुतायां वपायां"इत्यनेन वपाप्रचाररूपः । ततोऽप्यत्यन्तापदि राजक्रयावधिरूपः ।

यद्यपि च(४) "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

१. म. अ. ३-१. २. मै; सं. ३. ६. ७. ३. मै. सं. ३. ७. ८.
४. म अ. १०-१०४.

आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते" इति मनुवचनेनापदि सामान्येन निषिद्धमात्रान्नभोजनस्याभ्यनुज्ञानं कृतम्। तथापि विशेषाभ्यनुज्ञाविधिबलाद्दोषतारतम्येनाभ्यनुज्ञाविधीनां व्यवस्था द्रष्टव्या। अतश्चात्यन्तापदि राजक्रयात्पूर्वं दीक्षितान्नभोजने मनुवचनेन सामान्यतोऽभ्यनुज्ञानात्किंचिन्न्यूनो दोषः, राजक्रयादूर्ध्वं च अर्थवैदिकविशेषाभ्यनुज्ञाविधिबलाद्दोषाभावः। अत्यन्तापदभावे तु दोष एव, स्वल्पापदि तु वपाप्रचारात्पूर्वं दोषः, न तु तदुत्तरम्। अनापदि तु अग्नीषोमीयप्रयोगसमाप्तेः पूर्वं दोष एवेति।

यस्तु अथर्ववेद एव "तस्माद्दीक्षितस्याविज्ञातस्याक्रीतराजकस्याभोज्यं भवती"ति प्रतिषेधः सः न दीक्षितस्येत्यनेनैव क्रीतराजकवदक्रीतराजकस्यापि निषेधसिद्धेर्न तत्प्रतिषेधार्थो विधिः, किन्त्वविज्ञातान्नभोजन एव। यथा जीवितात्ययव्यतिरिक्तात्यन्तापद्यपि अक्रीतराजकान्नभोजनं सदोषम्, तथा अविज्ञातान्नभोजनमपि सदोषमेवेत्येवं सदृष्टान्तं निन्दितुमनुवादः। अन्यथा पृथङ्निषेधे वाक्यभेदापत्तेः। अत एव नाविज्ञातविशेषणं अक्रीतराजकपदम्। निषेध्यस्य निषेधाधिकारेऽनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणविवक्षायोगात्। अत एव क्रीतराजकाद्यभ्यनुविधौ विज्ञातपदमपि यथाह्यत्यन्तापदि विज्ञातान्नभोजनं न दोषाय, तथा राजक्रयादूर्ध्वं दीक्षितान्नभोजनमपीति सदृष्टान्तं स्तुत्यर्थमनुवादः, परिशेषात्सिद्धविज्ञातपरत्वानुवादो वा। यदा ह्यविज्ञातान्नभोजननिषेधो न राजक्रयावधिकः, किन्तु यावद्दीक्षानिवृत्त्यनुवर्तते तदा सावधिकदीक्षितान्नभोजननिषेधोऽर्थाद्विज्ञातपर एवावतिष्ठते। अतश्च राजक्रयावधिवाक्ये विज्ञातपदमर्थसिद्धानुवादः। अतोऽत्र सर्वाभ्यनुज्ञाविधीनां आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेति सिद्धम्।

यत्तु वार्तिके पक्षान्तरमुक्तम्—आथर्ववैदिकोऽपि राजक्रयात्पूर्वं विज्ञातदीक्षितान्नभोजनविषयेऽपि निषेधविधिरेव। तस्यत्ववधिरा-

थर्ववैदिको राजक्रयरूपः । "न दीक्षितस्येति" तु(१) "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं" इतिवत् फलार्थमभोजनसङ्कल्पविधिः । यद्यपि चात्र तद्व्रतशब्दोपक्रमो न विद्यते तथापि एतस्य निषेधविधित्वे आथर्ववैदिकप्रतिषेधस्यानर्थक्यापत्तेरवधिद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चागत्या लक्षणाश्रयणम् । तस्य त्ववधिद्वयं वपाप्रचाराग्नीषोमीयप्रयोगसंस्थारूपं फलतारतम्यकल्पनया नानुपपन्नं इति । न्यायसुधायां चायमेव पक्षः संमतत्वेनोक्तस्तदनादरादिति द्रष्टव्यम् । न हि 'नेक्षेतोद्यन्त' मित्यादिवदत्र सङ्कल्पलक्षणायां प्रमाणमिति । आथर्ववैदिकस्थक्रीतराजकपदस्याविज्ञातनिषेधैकवाक्यत्वेन अनुवादरूपत्वात् । सत्यपि च तस्य विधित्वे विशेषनिषेधस्य "ब्राह्मणं न हन्यात् परिव्राजकं न हन्यादि" तिवद्दोषाधिक्यख्यापनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

किञ्चाथर्ववैदिकनिषेधस्य स्ववाक्य एव विज्ञातावधिकस्यावध्यन्तरापेक्षाभावान्नाथर्ववैदिकावधेस्तच्छेषत्वम् । यत्तु त्रयीगतावध्यंतरदर्शनजनितदोषशङ्कानिराहरणार्थत्वेनास्य तच्छेषत्वमुक्तं, तत् त्रयीगतावधीनां त्वन्मतेऽभोजनसंकल्पविधिशेषत्वात् आथर्ववैदिकनिषेधस्य च स्ववाक्ये निर्ज्ञातावधिकत्वेनावध्यंतरशङ्कानुपपत्तेः पुरुषशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वस्य च वेदवाक्ये क्वाप्यनिष्टत्वेनायोगादयुक्तम् । यदपि चावधिद्वयवैयर्थ्यप्रसंगात्संकल्पलक्षणेत्युक्तम्, तत् आपदनापद्विषयत्वेन वैयर्थ्यस्य सुपरिहरत्वान्न किंचित् । तस्मादुदाहरणायोगादयुक्तं भाष्यकारीयप्रथमाधिकरणम् ।

द्वितीये तु उक्तस्मृतीनामपि शिष्टत्रैवर्णिकैर्धर्मबुद्ध्या तदर्थानुष्ठानाद्दानधर्मादिस्मृतिवल्लोभादिमूलकत्वकल्पनायां नैव किंचित्प्रमाणं पश्यामः । "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानी" त्यत्र तु न दृष्टमूलासंभवमात्रेणाचारप्रामाण्यमुच्यते, किन्तु धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानत्वेनैव । अन्वाचयहेतुमात्रं तु दृष्टमूलासंभव इति न विरोधः । अ-

१. म. स्मृ. ४-३७.

तोऽन्यथा सूत्रं व्याख्येयम् । यावद्धि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धासु स्मृतिषु मूलभूतश्रुतिः स्वयं नोपलभ्यते तावत्तदर्थाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । तस्याः परप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वप्रत्यक्षत्वाभावात् । स्वप्रत्यक्षस्य हि विश्रम्भणीयत्वादनुष्ठेयत्वप्रतीतिः स्वारसिकी, परप्रत्यक्षस्य तु मूलानुसंधानसापेक्षत्वाद्दुर्बलेति तयोर्विरोधे यदनपेक्षं यस्य वान्यदपेक्ष्यं नास्ति तत्र श्रौतं विज्ञानं तावदेव प्रमाणमादरणीयं स्यात्, यावत्स्मार्तश्रुतिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते; तदुपलंभोत्तरं तु द्वयोरपि विकल्पेन व्यवस्थया वा आदरः कार्यः ।

नचैवं प्रामाण्याविशेषेऽपि यत्किंचिद्विशेषेणैकार्थादरे भिन्नशाखागतयोः उदितानुदितहोमश्रुत्योरपि स्वपठितत्वविशेषेणैकार्थादरापत्तेः "एवंप्रातरुपोदयं व्युषित उदिते वा" इत्यादिना आश्वलायनस्य समविकल्पाभिधानानापत्तिः, वैषम्यात् । न ह्यस्माभिर्यत्किंचिद्विशेषेणैकार्थादर उच्यते, किन्तु स्मृतेः श्रूयमाणविधिमूलकत्ववन्मन्त्रार्थवादकल्प्यविधिमूलकत्वस्यापि संभवात् "नैकस्यै बहवः सहपतयः" इत्याद्यर्थवादाक्षिप्तस्य च निषेधस्य न्यायेन "नैका बहून् पतीन् विन्देत" इति श्रुतनिषेधानुसारेण वा विवक्षितसाहित्यरूपविशेषणकानेकपतिमात्रनिषेधपरतया व्याख्यानदर्शनात् "य अश्वदाः सहते सूर्येण" इत्यादिमन्त्राक्षिप्तस्य चाश्वदानविधेः "न केसरिणो ददाति" इति श्रुतनिषेधविधिबलेन साक्षाद्विहिताश्वदानाविषयत्वेन व्याख्यादर्शनात् । किं बहुना । यत्र श्रूयमाणविधिष्वपि "ग्रहं संमार्ष्टि" पुरोडाशं चतुर्धा करोति" इत्यादिषु न्यायेन "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इति वचनान्तरेण वा अनेकग्रहविषयत्वाग्नेयमात्रविषयत्वरूपव्याख्यानदर्शनात्तन्मूलभूतानां स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽन्यथा व्याख्यानसंभवेन परप्रत्यक्षस्यापि मूलस्य यावद्दर्शनं याथार्थ्यानिश्चयेनाप्रामाण्यशङ्कोदयात् स्मृत्यर्थाननुष्ठानेन श्रुत्यर्थादरः कार्य इत्युच्यते । न चैतादृशी शङ्का शाखान्तरप-

ठितेऽस्ति । तस्याश्चाधीनत्वे स्वप्रत्यक्षत्वात् । अतश्चाननुष्ठानलक्षणा· प्रामाण्यपरतया पूर्वसूत्रं योज्यम् । हेतुदर्शनसूत्रं तु पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यापक्षे न्यायाभासभ्रान्त्यादिसंभवदर्शनादिसेवं योज्यम् ।

अधिकरणान्तरत्वपक्षे तु आचारमूलकेदानींतनस्मृतिविगाने संभवन्मूलान्तराया अनादृत्यत्वोक्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं च 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वा'दित्यनेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे न्यायाभासमूलकस्मृतीनामनादरइत्येवोक्तगतार्थत्वापत्तेर्वार्तिककारैर्व्याख्यानान्तरं कृतम् । तद्यथा—

यानि ब्राह्मणीतानि शाक्यादिनिबन्धनानि यानि च सांख्ययोगपांचरात्रपाशुपतादिग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि तानि किं धर्मे प्रमाणं न वेति सन्देहः । तत्र शाक्यादेरपि क्षत्रियादित्वप्रसिद्धेः त्रैवर्णिकत्वादुपपन्नो वेदसंयोगः । अतश्च मन्वादिस्मृतिवदेव त्रैवर्णिकप्रणीतत्वरूपहेतोरविशेषाद्वेदमूलत्वापत्तेर्युक्तं प्रामाण्यम् । सांख्ययोगपांचरात्राद्यागमेषु तु शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यनुवर्तत एव ।

किं च शाक्यादिग्रन्थेष्वपि अहिंसादिवचनानां तावन्नि स्संदिग्धमेव वेदमूलत्वम् । अतश्च तेषां सत्यवादित्वावगतेरन्यत्रापि वेदमूलत्वानुमानं नानुपपन्नमुपनयनादिस्मृतिदृष्टान्तेनेवाष्टकादिषु । न हि शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वं क्वचिन्निराकृतम् । कल्पसूत्राधिकरणे वेदवत् स्वातन्त्र्यस्य, प्रत्यक्षसूत्रे च प्रत्यक्षमूलकत्वाङ्गीकारेण धर्मप्रामाणस्य निराकरणात् । अतश्च मन्वादिस्मृतिवदेव शाक्यादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

पूर्वसूत्रेण सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणे हि कर्तृसामान्यरूपसंभावनाहेतुसहकृतः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रह एव मुख्यो हेतुः । न चासौ शाक्यादिनिबन्धनेष्वस्ति । अत एवात्र पूर्वाधिकरणमुख्यहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण संगतिः ।

यत्तु योगादौ पांचरात्राद्यागमेषु च शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहोऽप्यवि-

शिष्ट इत्युक्तम्,तन्न;विरुद्धसांख्ययोगादेः त्रैवर्णिकपरिगृहीतत्वाभावात्, अविरुद्धे तु प्रामाण्यं नैवानिष्टम्। पांचरात्राद्यागमस्य तु शिष्टत्रैवर्णिकापरिगृहीतवामागमप्रचुरत्वात्सर्वस्यैवाप्रामाण्यम्। अत एव वामागमरहितानां नृसिंहरामगोपालाद्युपासनाप्रतिपादकानां गौतमीयतन्त्रप्रभृतीनामागमानां सकलशिष्टत्रैवर्णिकाविगीतपरिग्रहात् तापिन्यादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वदर्शनाच्च प्रामाण्यमिष्टमेव।

यदपि च पांचरात्राद्यागमेषु इतरागमसंवादिषूपासनाजातं तदपि चागमप्रचारसिद्ध्यर्थमेवोपनिबद्धमिति तदनुष्ठानं न त्रैवर्णिकानां तन्मूलकम्, अपि तु सदागममूलकमेवेति न विरोधः।

एतेन बाह्यग्रन्थेष्वहिंसादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। अतश्च बाह्यग्रन्थादिष्वविगीतशिष्टपरिग्रहाभावादप्रामाण्यम्। यस्तु त्रैवर्णिकप्रणीतत्वाख्यो हेतुः स पूर्वाधिकरण एवान्वाचयहेतुत्वेनोक्त इति न तद्बलेन प्रमाण्याध्यवसानम्। किं च वेदद्वेषिभिरेव प्रणीतत्वात्तैरेव च परिगृहीतत्वान्न वेदमूलकत्वकल्पनावसरः। अतश्च वेदविद्वेषरूपे विरोधे अनपेक्षं इति सूत्रार्थः।

अथ वा शाक्यस्य क्षत्रियत्वप्रसिद्धेः तस्य च प्रवक्तृत्वप्रतिगृहीतत्वनिषेधात् शाक्यस्य च तदनुष्ठातृत्वात् स्वधर्मविरोधे अनपेक्ष्यं इत्यर्थः। न चैवं मनोरपि क्षत्रियत्वेन प्रवक्तृत्वानुपपत्तिः(१) "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति श्रुत्या मनुवचनस्याभ्यनुज्ञानात्। सर्वदा च प्रवाहनित्यतया मनुस्वीकारान्नानित्यसंयोगः। न चैवं शाक्यस्याभ्यनुज्ञास्तीत्यप्रमाणमेव तन्निबन्धनम्।

लोभादिकारणांतरदर्शनं चात्राविगीतमेव। शाक्यादिभिश्च स्वप्रतिपाद्यानि सर्वाणि हेतुभिरेवोपन्यस्यन्ते। अतश्च हेतुमूलकत्वस्य स्फुटत्वान्न वदमूलत्वाध्यवसानम्। न हि मन्वादयः स्वप्रतिपाद्ये सर्वत्र हेतून् वदन्ति। यदपि क्वचित्तेषां हेतूपदर्शनं तदपि"(२) वेद एव

---

१. तै. सं. २-२-१०-२. २. या. स्मृ. २-४०.

द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः" इत्यादिना प्राधान्येन वेदमूलत्वस्यैव तैरुक्तत्वात् "नेन ह्यन्नं क्रियते" इतिवद्धेत्वर्थवादमात्रम् । अत एव शाक्यादीनां हैतुकत्वात् "हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् इति स्मरणादसंभाष्यत्वम् । तदीयग्रन्थानां च(१) "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः"इति वचनान्निष्फलत्वस्मृतेरनादरणीयत्वम् ।

न चैवं तेषां हेतुमूलत्वेनैव तर्हि प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । तेषामसद्धेतुत्वेनासाधकत्वात् । अतोऽसद्धेतुदर्शनाच्च इति द्वितीयसूत्रार्थः । अतः प्रमाणाभासमूलकान्येव तानीति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्यधिकरणे सांख्यबाह्यग्रन्थादीनामर्थवत्त्वं वैराग्याद्युत्पादकतयोक्तम्, तत् तदीययुक्तिशास्त्रस्य, न तु धर्मोपदेशशास्त्रस्येति न विरोधः ॥ इति विरोधाधिकरणम् ॥

(३) शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥

सू—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ १–३–५ (सि)

एवं भाष्यकारमते श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां स्वरूपेणैवाप्रामाण्ये, वार्तिककारमते चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये स्थिते संप्रति प्रत्यक्षश्रुतिविरोध एव क्वास्ति क्व नास्तीति विचार्यते ।

अत्र "आचान्तेन कर्म कर्तव्यम्" यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम "दक्षिणाचारेण कर्तव्यम" इत्यादिषु स्मृतिषु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाविरोधसन्देहात्प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहः । यद्यपि चात्र भोजनादिनिमित्तकस्याचमनस्य पुरुषार्थत्वान्न विरोधाशङ्का, तथापि क्रत्वर्थे क्षुतादिनिमित्तके पदार्थद्वयमध्ये प्रसक्ते प्रत्यक्षश्रुत्यादिविहितक्रमादिविरोधाशङ्काया जायमानत्वादुदाहरणत्वम् । अत एव

१. म. स्मृ १२-९५.

न सर्वप्रयोगादौ क्रियमाणस्याप्युदाहरणत्वम् । अत एव च विततैकपदार्थकरणवेलायामश्रुक्षुतादिनिमित्तोपनिपातेऽपि आचमनविध्यभावान्न तस्योदाहरणत्वम् । किन्तु "क्षुते निष्ठीविते चैव परिधानेऽश्रुपातने । न तु कर्मस्थ आचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।" इति स्मृतिविहितस्य दक्षिणकर्णस्पर्शस्यैवोदाहरणत्वम् । तत्राप्येकपदार्थगतसन्ततानुष्ठानरूपधर्मविरोधशङ्कया जायमानत्वात् । यज्ञोपवीतस्यापि(१) "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च" इति सदाशब्दसंयोगात्पुरुषार्थस्यापि "विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" इत्युत्तरार्धेन कर्तव्यकर्ममात्राङ्गत्वेन विधानात्क्रत्वर्थस्य स्वरूपेणाविरोधेऽपि स्रस्तस्य पुनःसमीकरणेन नष्टस्य वा पुनर्धारणेन क्रमादिविरोधोपपत्तेरुदाहरणत्वम् । अत एव शिखाबन्धनमप्युदाहरणम् ।

दक्षिणाचारवाक्ये "दक्षिणेनाचरती" त्येवं कर्तृविशेषणस्यापि "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इतिवदप्राप्तदक्षिणहस्तस्य विधानात् दक्षिणहस्तस्य च भोजनादौ पुरुषार्थतया विहितस्य क्रमादिविरोधासंभवेऽपि क्रत्वर्थस्य वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगेयत्तादिविरोधशङ्कासम्भवादुदाहरणत्वम् । अतश्च पूर्वाधिकरणकोष्ठशोधनिकारूपेणास्याधिकरणस्य सङ्गतिः ।

अथ वा सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिविहितक्रमादिविरोधे स्मार्तानामप्याचमनादिपदार्थानां प्रधानत्वेन क्रमादीन् प्रति बलवत्त्वादाचमनादिस्मृतीनां प्रामाण्यं सम्भवति न वेति विचारः । तदा चास्यापवादिक्येव सङ्गतिः । पादाध्यायसङ्गती तु स्पष्टे एव ।

तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः । क्रमप्रयोगपरिमाणप्रधानासत्तिपूर्वाह्णाद्यनतिक्रमप्रयोगप्राशुभावादीनां प्रत्यक्षश्रुतिशिष्टत्वेऽपि पदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् क्रमादिप्राप्तेः पूर्वं उपदेशातिदेशप्रमाणकान्याङ्गप्रा-

१. भृगु स्मृ.

स्त्रिवदाचमनादीनामपि स्मृत्याचारप्रमाणकानां प्राप्तेरविरोधेन शिष्टाकोपनात् । विरोधेऽपि वा पदार्थत्वेन पदार्थगुणभूतक्रमादीन् प्रत्यबाध्यत्वेन शिष्टैरकोपनादाचमनादिस्मृत्याद्यप्यविरुद्धं प्रमाणमत्रेति ॥

सू—न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ १–३–६. ॥ (पू)

नाचमनादिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । शास्त्रेणैव हि क्रत्वङ्गभूताः पदार्थाः क्रमपरिमाणकालैरेतावन्त एवेत्येवं परिमिताः, तत्रान्येषामाचमनादीनां प्रवेशे तद्बाधापत्तिः । तथाहि—क्रमस्तावच्छ्रुत्यर्थपाठादिपाञ्चमिकषट्प्रामाणमात्रगम्यः प्रत्यक्षश्रुतिशिष्ट एव । तत्र श्रुतिक्रमस्तावत् “वेदं कृत्वा वेदिं करोती” त्यादौ प्रत्यक्षश्रुतिविहित इत्यविवादम् । आर्थादिक्रमस्यापि प्रयोगविधिविधेयत्वात् प्रत्यक्षश्रुतप्रधानविधेरेव चाङ्गविध्येकवाक्यतामात्रकल्पनया प्रयोगविधिपदव्यपदेश्यत्वात् श्रुतविधिविहितत्वाविरोधः । तस्य च क्षुतादिनिमित्ताचमनेनायासस्रस्तयज्ञोपवीतपुनःकरणेन च व्यवधाने बाधापत्तिः । न हि स्मार्तानां क्षुतादिनिमित्तकाचमनादीनां वैदिकैः सह क्रमनियामकं किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अतः क्रमप्रमाणैर्वैदिकानामेवाङ्गानां क्रमावधारणात् प्रयोगविधानाच्च नियतक्रमकाणामेव पदार्थानां विधाना तद्बहिर्भूतमाचमनादि न क्रतुप्रयोगविधिना परिगृह्यते ।

तथा किं कश्चित्पदार्थो विस्मृतः किं वा सर्वं कृतं इति सन्देहेन वैगुण्यशङ्कोदये फलावश्यम्भावनिश्चयरूपश्रद्धाविरहाच्छ्रद्धायाश्च (१)“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति”इति वचनेनातिशयवाचितरप्रत्ययप्रयोगेन फलातिशयहेतुत्वावधारणात् तद्विरहेऽर्थात्क्षयावगमात् दैवात्सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने कृतेऽपि संपूर्णफलप्राप्तये कृताकृतसंदेहस्यावश्यापनेयत्वात् तदपन-

१. छा. उ. १–१–१०.

यस्य चानुष्ठेयपदार्थसंख्यासंपत्तिपर्यालोचनं विना कर्तुमशक्यत्वा-त्प्रयोगवचनेनेयत्ताख्यप्रयोगपरिमाणमपि विधीयते । तच्च प्रयोग-विधेर्वैदिकत्वाद्वैदिकांगगतमेव शीघ्रमुपतिष्ठते । अतश्च पश्चादवग-म्यमानस्मार्ताचमनाद्यनुष्ठाने तद्बाधापत्तिः ।

तथा कालोऽपि त्रिविधः श्रौत एव सन् विरुध्यते । तत्राङ्गप्रधा-नप्रत्यासत्तिः पदार्थान्तराव्यवधिरूपप्रयोगशैघ्र्यं च प्रयोगविध्या-क्षिप्तत्वात्पूर्ववदेव श्रौतं वैदिकमात्रविषयं च ॥ पूर्वाह्णाद्यनतिक्रमस्तु वाचनिक इत्यविवादमेव । अतश्च त्रिविधस्यापि कालस्य स्मार्तेनाा-चमनेन आयासस्रस्तयज्ञोपवीतपुनःकरणेन च दक्षिणहस्तमात्रसाध्या-नुष्ठानेन विलम्बापत्तेर्बाधापत्तिः ।

न चैवमपि क्रमपरिमाणयोः स्वातन्त्र्येणाननुष्ठेयत्वादङ्गभूतपदा-र्थावच्छेदकत्वेन च पदार्थधर्मत्वावगतेः कालस्य च स्वतन्त्रद्रव्यत्वेऽ-प्यननुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपदार्थावच्छेदकत्वेन विधेयत्वात्पदार्थधर्मत्वावग-तेः आचमनादीनां च स्वतन्त्रविधेयत्वरूपधर्मित्वसद्भावा"द्धर्मधर्मिवि-रोधे च धर्मिणो बलवत्तरा" इति न्यायेनाचमनादीनां बलवत्त्वावग-तेर्युक्त एव क्रमादिनां बाध इति वाच्यम् । क्रमादिनां श्रौतत्वात् स्मार्तेभ्य आचमनादिभ्यो बलवत्त्वावगतेः । न चैवं बलाबलद्वयस-न्निपाते निर्णायकाभावः । श्रौतत्वस्मार्तत्वरूपप्रमाणबलाबलस्य मा-नाधीनत्वेन "मानाधीना मेयसिद्धिः" इति न्यायेन प्रमेयत्वस्य-प्रमाणोपजीवकत्वादसञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वावगतेर्निर्णायकस-त्त्वात् । अतश्च श्रौतक्रमादि विरोधे स्मार्ताचमनादिनिवेशायोगा-दप्रमाण्यमेव तत्स्मृतीनामिति पूर्वः पक्षः ॥

सू—अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥
॥ १–३–७ ॥ (सि)

शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन् । बलव-

तो बाधकारणस्याग्रह्यमाणत्वात् । तथाहि—श्रौतस्यापि क्रमादेः पदार्थावच्छेदकत्वेन तद्धर्मत्वादाचमनादिपदार्थापेक्षया बलवत्त्वायोगात् । न च प्रमाणबलाबलस्यासञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वात् क्रमाद्यनुग्रह इति वाच्यम् । प्रमाणयोः स्वरूपेणाश्वमहिषवद्विरोधाभावेन विरुद्धप्रमेयप्रमापकत्वेनैव विरोधप्रतीतेः । प्रथमं प्रमाणस्वरूपालोचनेऽपि प्रमेयस्वरूपालोचनं विना विरोधाप्रतीतेः तत्स्वरूपालोचनोत्तरं च विरोधप्रतिसन्धाने तद्गतेन धर्मधर्मिरूपप्रमेयबलाबलेनासञ्जातविरोधिना आचमनादेरेव बलीयस्त्वनिश्चये सति क्रमाद्यनुग्रहानुपपत्तेः ।

अत एव प्रमेयविरोधानुसंधानोत्तरक्षणे तद्गतबलाबलोपस्थितिकाले यद्यपि विरुद्धप्रमेयप्रतिपादकत्वेन प्रमाणयोरपि विरोधोपस्थितिः स्यात्, तथापि तत्र प्रमेयबलाबलोपस्थित्युत्तरक्षणे असंजातविरोधित्वनिर्णये सति तन्निर्णयवेलायां प्रमाणगतबलाबलोपस्थितिरितीतरस्य निर्णयपदवीमगतस्य श्रुतिलिङ्गादिवदेवोत्तरभाविनो दौर्बल्यम् । नचैवमाचमनादिभिः क्रमादिबाधे श्रुतेरत्यन्तबाधापत्तिरिति वाच्यम् । श्रुतेराचमनादिनिमित्तोपनिपाताभावे सावकाशत्वात् ।

एवं सामान्यविशेषसावकाशनिरवकाशनित्यनैमित्तिकत्वादिरूपबलाबलेनापि श्रुतेरन्यपरत्वव्याख्योपपत्तेर्बलवद्विरोधाभावेन स्मृतिप्रामाण्याविघातः । अत एव कामश्रुतीनामप्यविशेषप्रवृत्तानां (१) "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन्धर्मान्निबोधत" । इत्यादिविशेषस्मृत्या संकोच इष्ट एव ॥

एवं स्मृत्याचारविरोधे वक्ष्यमाणदौर्बल्यस्याप्याचारस्य प्रमेयकृतबलाबलवैपरीत्ये विशेषरूपत्वे वा स्मृतिसंकोचकत्वमिष्टमेव । अत एव "दीपोच्छिष्टं न भक्ष्यं" इति स्मृतेर्दाक्षिणात्यानां अष्टमी चतुर्दशीमात्रविषयेण कुलधर्मप्रयुक्तदीपोच्छिष्टभक्षणाचरणेन संकोचः । तस्मात्सत्यपि विरोधे बलवद्विरोधाभावात् युक्तमाचमनादि-

१. या. स्मृ–१–२.

स्मृतीनां प्रामाण्यम् । सूत्रं व्याख्यातम् ।

अथ वा "तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य" इत्यन्तं सूत्रम्, तदा चानेन सूत्रेण विरोध एव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तथा हि—प्रयोगविधिस्तावदनुष्ठापकत्वादुत्पत्तिविध्युत्पादितान् विनियोगविधिविनियुक्तांश्च तत्तत्पदार्थानपेक्ष्य पश्चात्प्रवर्तते इत्यविवादम् । क्रमादयश्च सति प्रयोगविधिनानुष्ठानबोधे केन क्रमेण कस्मिन् कालेऽनुष्ठेयाः पदार्था इत्यपेक्षायां श्रुत्यादिभिः पदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयन्त इति ते सुतरां पदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनाः । अतश्च यथैव वैदिकत्वाविशेषेऽपि शीघ्रप्रवृत्तश्रौताङ्गमात्रेण प्रयोगविधिसंपत्तिमापाद्य क्रमाद्यकल्पनम्, कृत्स्नपूर्वस्यानिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन श्रौताङ्गमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात् । किन्तु समाख्यादिदुर्बलप्रमाणकानारभ्याधीतशाखान्तरविहितयावदङ्गकलापसंबन्धोत्तरं प्रयोगविधिसंपत्त्यङ्गीकारेणैव तदिति शाखान्तराधिकरणे वक्ष्यते । तथैव स्मृत्याचारप्रमाणकाङ्गसंबन्धोत्तरकालमेव प्रयोगविधिः क्रमाद्यपेक्षा चेति द्रष्टव्यम् ।

न चैवं शाखान्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनैव क्रमादीनां पश्चाद्भावसिद्धेः पौनरुक्त्यापत्तिः; आचमनादीनां स्मार्तत्वाशङ्कायाः आधिक्यात् । अतश्च प्रयोगावच्छेदकत्वेन विधीयमानं क्रमादिकं पदार्थविनियोगवेलायां अविधीयमानत्वात्तदानीं तावत् पदार्थैर्न विरुध्यते । तदुत्तरमपि च पदार्थोपजीवित्वान्नैव विरोद्धुमर्हतीति यथापदार्थमेव क्रमादिकल्पनम् ।

न चार्थक्रमादेः प्रयोगविध्यधीनत्वेऽपि श्रौतक्रमस्य प्रातिस्विकविधिविधेयत्वात् पदार्थद्वयधर्मत्वाच्च न सकलपदार्थप्राप्त्यपेक्षप्रधानप्रयोगविध्यधीनत्वमिति वाच्यम् । पदार्थद्वयधर्मस्यापि क्रमस्य स्वरूपेण पदार्थैः क्रमानपेक्षणाद्द्वित्रपदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेनैव तस्य विधेयत्वात् प्रयोगस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनैव प्रयोगविधिना विधानात्तदधीनत्वोपपत्तेः । अतश्च यथैव अर्थपाठाद्युपस्थापितः क्रमः प्रयोग-

विधिनैव विधीयते तथा प्रातिस्विकविध्युत्पादितोऽपि श्रुतिक्रमः प्रयोगविधिनैव विधीयते। अतश्च षट्प्रमाणकस्यापि क्रमस्य सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् न तैः सह विरोध इति सिद्धम्।

यत्तु स्मार्तैः सह वैदिकपदार्थानां क्रमे न नियामकं प्रमाणमस्तीत्युक्तम्, तत्र यन्नैमित्तिकं स्मार्तमङ्गं तस्य निमित्तसन्निपातादेवोपस्थितत्वात्स्थानमेव क्रमनियामकम्। न च वैदिकपदार्थयोः श्रुत्यादिना बलवता क्रमस्य(१) निश्चितत्वात्स्थानस्य बाधः। स्थानबाधे प्रधानभूतस्य पदार्थस्यैव बाधापत्तेर्बलवत्प्रधानाश्रितस्य दुर्बलस्यापि बाधायोगात्। श्रुत्यादिक्रमस्य निमित्तासन्निपातेऽप्युपपत्तेश्च। अत एव वैदिकस्यापि भेदनहोमादेः स्थानेनैव क्रमनियमः।

एवं यत्र (२)स्थलविशेषपुरस्कारेणैव स्मार्तपदार्थविधिः तत्रापि (३)स्थलाम्नानादेव क्रमः। तत्र त्वेतावान् विशेषः। श्रुतिस्मृतिविहितक्रमविरोधे स्मार्तक्रममात्रबाधनम्, पदार्थस्त्वन्त एवानुष्ठेयः।

एवं यत्र क्रत्वङ्गत्वेन स्मृतौ पदार्थमात्रविधिः, न तु स्थलविशेषाम्नानं तत्रापि "आगन्तुकानामन्ते निवेश" इति न्यायेन अन्त एवानुष्ठानम्। इयत्तारूपप्रयोगपरिमाणस्य तु अविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानस्य ध्यानाद्युपायान्तरेणाऽपि सिद्धेः प्रयोगवचनेनानाक्षेपात् आक्षेपेऽपि वा क्रमवदेव समस्तपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनत्वात् पदार्थाविरोधः स्पष्ट एव।

तथा कालस्याप्यङ्गप्रधानासत्तिरूपस्य प्रयोगविधौ तन्त्राभिधानाद्यत्रगतस्य तदाक्षिप्तस्य च प्रयोगदैर्घ्यस्य प्रयोगविध्यधीनत्वात् स्पष्ट एव पदार्थैरविरोधः।

एवं पूर्वाह्णादिरूपस्यापि कालस्योत्पत्तिवाक्ये श्रूयमाणस्य कर्मस्वरूपेऽनपेक्षणात् स्वमन्त्रविधेयप्रयोगविशेषणत्वेनैव विधेयत्वात्तदधीनत्वम्। यत्रापि स उत्पत्तौ श्रुतस्तत्रापि कर्मस्वरूपे तस्यानपे-

---

१. नियतत्वात्, २. स्थान, ३. स्थानादेव,

क्षितत्वात् प्रमाणान्तरावगम्यप्रयोगद्वारकत्वेनैव (१)विधेयतेति तद्धीनत्वम् ।

किं च यत्र कालविधिवाक्ये करणत्वेन धात्वर्थश्रवणं, यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यादौ तत्र सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वात् 'उच्चैः प्रवर्ग्येण' इतिवत् साङ्ग एव कालान्वय इति समस्ताङ्गप्राप्त्यधीनत्वमावश्यकम् । न चैवं भूयसां स्मार्तानां पदार्थानामनुष्ठाने पूर्वाह्णाद्यतिक्रमापत्तिः । साक्षात्प्रधानोद्देशेन विहितस्य कालस्य प्रयोगद्वारकत्वस्वाभाव्येनाङ्गेष्ववतीर्णत्वात् प्रधानमात्रे तत्संपादनमादृत्य यथासम्भवमङ्गेषु तत्संपादनादरस्योपपत्तेस्तदतिक्रमस्यादोषत्वात् । तस्मात्सिद्धं क्रमाद्यविरोधित्वं पदार्थानामिति ।

किं च प्रकृतोदाहरणे क्षुतादेरशुद्ध्यापादकत्वेन तन्निमित्तस्याचमनस्योत्तरकर्मापेक्षितशुद्धिसंपादकत्वेनोत्तरकर्माङ्गत्वात् "वेदं कृत्वा वेदिं करोती" त्यनेन साङ्गयोर्वेदवेदिकरणयोः क्रमविधानात् वेदिकरणाङ्गेनैवाचमनेन व्यवधानानुपपत्तेः सुतरां क्रमो न विरुध्यते । अतस्तेषु आचमनादिषु क्रमादिविरोधस्यादर्शनाद्वैदिकप्रणीतत्वरूपाप्रामाण्यकारणस्याग्रहणे शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन्निति सूत्रार्थः । एवं भाष्यकारेणाधिकरणार्थ उपवर्णितः ।

वार्तिककारस्तु विनियोगविधिव्यापारपूर्वकत्वात्प्रयोगविधेः प्रयोगाङ्गतया संगृहीतस्य च क्रमादेः स्मृत्याचारपर्यन्तैः प्रमाणैर्विनियुक्तेषु सर्वेषु पदार्थेषु सत्सु पश्चात्प्रवृत्तेरविरोधस्य स्फुटत्वाद्विरोधपूर्वपक्षायोगेनात एवाभ्युपेत्य विरोधं प्रमाणबलपूर्वपक्षायोगेन चाधिकरणवैयर्थ्यम ।

न चोदाहरणान्यपि युक्तानि । आचमनविधेस्तावत् (२)उपविश्य हस्ताववनिज्य द्विराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणां

१. विधीयतइति, २. तै, आ, २-११ ।

महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीत" इति प्रत्यक्ष एव श्रुतौ पाठः । यद्यपि चेदं ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथापि ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे(१) "कर्माभ्यासानुसन्धानं विध्यर्थश्चानुगम्यते" इत्यत्र प्रयोगप्राशुभावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन केवलदृष्टार्थत्वात् तत्स्वरूपार्थत्वे आचमनस्यानर्थक्यापत्तेः साक्षात्तज्जन्यापूर्वाभावेन च ब्रह्मयज्ञापूर्वसाधनलक्षणायोगात्स्वाध्यायसम्बन्धिकर्ममात्रजन्यापूर्वसाधनीभूतस्वाध्यायोच्चारणमात्रलक्षणया प्रयोगाद्बहिर्भूतब्रह्मयज्ञोच्चारण इव प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणाङ्गत्वेनाप्याचमनविध्यवगतेः कर्मकालीनत्वाविरोधः ।

यत्तु न्यायसुधाकृताऽन्यैश्च ब्रह्मयज्ञाद्यध्ययनस्य केवलदृष्टार्थत्वेऽपि वेदत्वस्य यूपत्वादिवददृष्टरूपत्वात्तत्सिध्यर्थमाचमनादिविधानोपपत्तेः प्रयोगान्तःपातिमन्त्रोच्चारणेष्वपि वेदत्वसिध्यर्थमाचमनाद्यपेक्षितम् ।

अत एवाध्ययनस्यापि केवलदृष्टार्थत्वात्तदीयमङ्गजातमप्यदृष्टरूपे वेदत्व उपयुज्यत इत्युक्तम्, तन्न; वेदत्वस्य प्रत्यक्षावगतानुपूर्वीविशेषत्वातिरिक्तस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् । अन्यथा शूद्रादिना तादृशानुपूर्वीकग्रन्थपाठेऽपि धर्मविशेषाननुष्ठानाददृष्टरूपवेदत्वानुत्पत्तेर्वेदाक्षरपाठजन्यदोषानापत्तिः । अदृष्टरूपवेदत्वस्वीकारेऽपि च प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मयज्ञोच्चारणमात्रजन्यवेदत्व एवाचमनोपयोगसम्भवे सर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तिः । अत एवापूर्वाध्ययनाङ्गानामपि न सर्वार्थत्वमिष्टम् । या च तेषां वेदत्वोपयोगितोक्ता सापि द्वादशे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्ता । तस्मात्पूर्वोक्त एव वार्तिकाभिप्रायः ।

तथा(२) "स वै व्रतमुपेष्यन्नन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं चोप-

---

१. तं. वा. पृ. १७७.　　२. श. ब्रा. १-१-१

विश्याप आचामती"त्ययमप्याचमनविधिः प्रत्यक्ष एव। यद्यपि चेदं प्रयोगबहिर्भूतमनैमित्तिकं च नोदाहरणत्वेन संमतम् । तथापि अशुध्यादिनिमित्तकस्यापि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति वैदिकनिषेधोन्नीतविधिसिद्धत्वान्नात्यन्तस्मार्तोदाहरणता ।

तथा यज्ञोपवीतमपि(१) "उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोः उत्तरीयवस्त्रविन्यासविध्यर्थत्वेऽपि सर्वकर्माङ्गत्वेन त्रिसूत्रनवतन्तुकयज्ञोपवीतविधेः,(२) तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या" इति काठके अनारभ्याधीतत्वाच्छ्रौतम् ।

तथा दक्षिणाचारत्वप्रापकमपि लिङ्गं "प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं प्रत्यक्दक्षिणाप्रवणं श्मशानकरणं, यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देवयजनं यथा सव्यः तथा श्मशानकरणं" इति देवयजनगुणविधिपरे वाक्ये औचित्येन स्तुत्यर्थम् । दक्षिणहस्तोपमानं हि दक्षिणहस्तस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वेऽवकल्पत इति श्रौतलिङ्गगम्यत्वाद्दक्षिणहस्तस्य न स्मार्तोदाहरणत्वावकाशः ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मयज्ञस्यापि "अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति" नित्यत्वश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्ताम्नानाददृष्टार्थत्वावगतेः कर्माभ्यासानुसन्धानस्य चानुषङ्गिकफलत्वेनाप्युपपत्तेरदृष्टोपायापेक्षत्वात्तत्प्रकरणपठितस्याप्याचमनस्य सर्वकर्मार्थत्वे प्रमाणाभावः । "स वै व्रतमुपैष्य" न्नित्यस्य तु क्रमाद्यविरोधित्वादेवानुदाहरणत्वमिष्टमेव । "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ती"त्यस्य स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः स्वतो विध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वोच्छिष्टतानिमित्तकस्यैवाचमनविधेः कल्पनेन क्षुतादिनिमितकस्य कल्पने प्रमाणाभावः ।

एवं दक्षिणहस्तोपमानस्यापि प्राङ्मुखावस्थितस्य पुंसो द-

---

१. तै. सं. २-१-११-१. २. तै. आ. २-१-१.

क्षिणहस्ततलं प्रागुदक्प्रवणं भवतीति प्रत्यक्षगम्येनैव सादृश्येनोपपत्तेर्यज्ञाङ्गत्वबोधकविध्यकल्पकत्वात् कल्पकत्वेऽपि वा सव्यहस्तोपमानस्यापि प्रेतकर्माङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तिः । अतश्चानयोः श्रौतत्वादनुदाहरणत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रम् ।

यत्तु–न्यायसुधायामन्यत्र च यज्ञोपवीतस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि अयागरूपेषु दर्वीहोमादिषु प्राप्त्ययोगात्तेष्वपि कथंचित् "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं" इत्यादौ, यज्ञशब्दप्रयोगात्प्राप्तिसम्भवेऽपि जपश्राद्धदानादौ प्राप्त्ययोगेन स्मार्तविध्यावश्यकत्वावगतेर्यज्ञोपवीतस्यापि श्रौतत्वोक्तिरभ्युच्चयवादमात्रमित्युक्तम् । तन्न । यज्ञोपवीतविधावध्ययनयजनयाजनाद्युद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तिभयेन "अर्धमन्तर्वेदि" इतिवल्लक्षणया विहितक्रियामात्रोद्देशेनैव यज्ञोपवीतविधिप्रतीतेर्दानश्राद्धादावपि प्राप्तिसम्भवेन श्रौतत्वोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु एतद्वाक्यशेषे "(१)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यं इति यज्ञोपवीतं" इत्यादिना वासोविन्यासप्रतीतेस्तस्यैव श्रौतत्वान्न ब्रह्मसूत्ररूपयज्ञोपवीतस्य श्रौतत्वमिति तस्य तदुक्तिरपि प्रौढैव । तस्माद्भाष्यपरीक्षाधिकरणवर्णनासम्भवात् सूत्राण्यन्यथा व्याख्येयानि ।

तत्राद्यं सूत्रद्वयं विरोधाधिकरणव्युत्पादितशाक्यादिग्रन्थाप्रामाण्यस्याक्षेपसमाधानार्थम् । तथा हि—यानि शाक्यादिप्रणीतान्येव विहारारामशमवैराग्यध्यानसत्यदमदयाऽहिंसावचनानि वेदाविरुद्धानि तेषां शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहरूपस्य मुख्यस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोः सत्त्वात् मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्योपपत्तिरित्येवमाद्यसूत्रेणाक्षिप्य उत्तरसूत्रं योज्यम् । न तेषामपि प्रामाण्यसम्भवः । धर्मप्रतिपादकानां शास्त्राणां परिमितत्वात् । परिमितान्येव हि "(२)पु-

१. तै. आ. २-१-१. २. या. स्मृ. १-३.

राणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश'' इत्यादिना, 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चेति तत्त्रयम् । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु' इत्यादिना चतुर्दशत्वाष्टादश वा धर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि । अतश्चानुष्ठानतोऽहिंसाद्यर्थस्य शिष्टपरिग्रहेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाप्युपपत्तेस्तद्विषयशाक्यादिवचसां शिष्टैः प्रामाण्यानभ्यनुज्ञानेन शिष्टापरिग्रहान्न ततो ज्ञातं सदनुष्ठितं श्रेयःसाधनं भवतीति न तद्विषयशाक्यादिवचसां धर्मे प्रामाण्यसम्भवः ।

न च शिष्टानभ्यनुज्ञानेऽपि सम्वादादेव प्रामाण्यसम्भवः । तथासति अधिगतार्थविषयत्वाच्छाक्यादिवचसां सुतरां प्रामाण्यानुपपत्तेः । अत एव श्रुत्यविरुद्धमिदानींतनसङ्कहवाक्यादवगतं सदनुष्ठितमपि कर्म न श्रेयःसाधनं भवति । अध्ययनविधिवशेन वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म फलदं भवतीति नियमप्रतीतेः ।

न चैवं याज्ञवल्क्यादिग्रन्थानामपि प्रामाण्यानापत्तिः । तेषां धर्मप्रवक्तृत्वस्य "(१)वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्, इत्यादिना मनुनाभ्यनुज्ञातत्वान्मनुवचनस्य च (२)"यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति वेदेनैव प्रामाण्यस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ।

न च तस्य वाक्यस्य मनुवचनप्रामाण्याभिधायित्वे अनित्यसंयोगापत्तेः मन्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या मनुशब्दस्य वेदवाचित्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । क्लृप्तरूढित्यागेन अवयवार्थपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । मन्वादीनां तद्ग्रन्थानां च प्रवाहनित्यताङ्गीकारेण वानित्यसंयोगानापत्तेः । यद्यपि चास्मन्मते प्रलयाद्यस्वीकारवद्युगकल्पादिव्यवस्थाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः, तथापि घटादिवदेव सर्वत्र कस्यचिन्मनोः स्वीकारान्न प्रवाहनित्यताव्याघातः ।

अत एवेतिहासपुराणादीनां कृत्रिमाणामपि (३)"ऋग्वेदं भगवो-

---

१. म. स्मृ. २-६. २. तै. सं. २-२-१०-२. ३. छा. उ. ७-१-२-

ध्योमि यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदं चतुर्थं इतिहासपुराणं पञ्चम"मिति वेदेनैवाभ्यनुज्ञानादुपपन्नम् । तथा नित्यब्रह्मयज्ञविषयत्वं च ।

अत एव ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभ्रेषे प्रायश्चित्तविशेषानभिधाय-'यद्यविज्ञात' इति प्रायश्चित्तान्तरं विदधन् त्रैविद्यवृद्धस्मृतीविहितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते। अन्यथा हि सर्वस्य प्रत्यक्षवेदे (१)विहितत्वादविज्ञातपदं निर्विषयमेव स्यात्। अतो मन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्य वेदाभ्यनुज्ञातत्वात् साक्षाद्वेदात् तदभ्यनुज्ञाताद्वाऽवगम्यानुष्ठितोऽर्थः श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणादध्ययनविध्यवगतनियमभङ्गाप्रसङ्गेन न तत्प्रामाण्यविघातः।

बाह्यस्मृतीनां तु धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदाननुज्ञानान्मन्वादिभिश्च धर्मप्रवक्तृणां धर्मप्रतिपादकशास्त्राणां च परिगणनाच्छाक्यादीनां च प्रत्युत धर्मविप्लावकत्वेनैव स्मरणान्न संवादेऽपि प्रामाण्योपपत्तिरिति ।

तृतीयं तु सूत्रं अनिबन्धनानां सदाचाराणां वसन्तोत्सवप्रभृतीनां आत्मतुष्टेश्च प्रामाण्यप्रतिपादनपरम् । यद्यपि च तेषां स्मृत्यधिकरण एव प्रामाण्यं सिद्धं तथाप्यत्र तदेवाक्षिप्य समाधीयते । तत्र उत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा अपि वेत्यनेन सिद्धान्तः ।

अथवा 'न शास्त्रपरिमाणत्वा'दित्यस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्यापीह पूर्वपक्षपरत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र यद्यपि स्मृतिवदेव वैदिकपरिग्रहादेः प्रामाण्यहेतोरविशेषः तथाप्याचाराणां स्मृतिवदनिबद्धत्वादप्रामाण्यम् । यदि ह्याचारमूलभूताः श्रुतयः मन्वादीनां प्रत्यक्षाः स्युः तदाष्टकादिवदेव निबध्नीरन् वसन्तोत्सवादयः ।

यदपि च "(२)स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां", (३)"यस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार उच्यते" इत्यादि सामान्यतो निबन्धनं तदपि विशेषतः श्रुत्यदर्शनस्य साधकम् ।

१. विज्ञातत्वात्. २. म. स्मृ. २-६. ३. म. स्मृ. २-१८.

राणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश'' इत्यादिना, 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चेति तत्त्रयम् । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु' इत्यादिना चतुर्दशत्वाष्टादश वा धर्मप्रतिपादकानि शास्त्राणि । अतश्चानुष्ठानतोऽहिंसाद्यर्थस्य शिष्टपरिग्रहेऽपि तस्य वेदमूलकत्वेनाप्युपपत्तेस्तद्विषयशाक्यादिवचसां शिष्टैः प्रामाण्यानभ्यनुज्ञानेन शिष्टापरिग्रहान्न ततो ज्ञातं सदनुष्ठितं श्रेयःसाधनं भवतीति न तद्विषयशाक्यादिवचसां धर्मे प्रामाण्यसम्भवः ।

न च शिष्टानभ्यनुज्ञानेऽपि सम्वादादेव प्रामाण्यसम्भवः । तथासति अधिगतार्थविषयत्वाच्छाक्यादिवचसां सुतरां प्रामाण्यानुपपत्तेः । अत एव श्रुत्यविरुद्धमिदानींतनसङ्कद्दवाक्यादवगतं सदनुष्ठितमपि कर्म न श्रेयःसाधनं भवति । अध्ययनविधिवशेन वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म फलदं भवतीति नियमप्रतीतेः ।

न चैवं याज्ञवल्क्यादिग्रन्थानामपि प्रामाण्यानापत्तिः । तेषां धर्मप्रवक्तृत्वस्य "(१)वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्, इत्यादिना मनुनाभ्यनुज्ञातत्वान्मनुवचनस्य च (२)"यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति वेदेनैव प्रामाण्यस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ।

न च तस्य वाक्यस्य मनुवचनप्रामाण्याभिधायित्वे अनित्यसंयोगापत्तेः मन्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या मनुशब्दस्य वेदवाचित्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । क्लृप्तरूढित्यागेन अवयवार्थपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । मन्वादीनां तद्ग्रन्थानां च प्रवाहनित्यताङ्गीकारेण वानित्यसंयोगानापत्तेः । यद्यपि चास्मन्मते प्रलयाद्यस्वीकारवद्युगकल्पादिव्यवस्थाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः, तथापि घटादिवदेव सर्वत्र कस्यचिन्मनोः स्वीकारान्न प्रवाहनित्यताव्याघातः ।

अत एवेतिहासपुराणादीनां कृत्रिमाणामपि (३)"ऋग्वेदं भगवो-

१. म. स्मृ. २-६. २. तै. सं. २-२-१०-२. ३. छा. उ. ७-१-२-

ध्योमि यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदं चतुर्थं इतिहासपुराणं पञ्चम''मिति वेदेनैवाभ्यनुज्ञानादुपपन्नम् । तथा नित्यब्रह्मयज्ञविषयत्वं च ।

अत एव ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभ्रेषे प्रायश्चित्तविशेषानाभिधाय-'यद्यविज्ञात' इति प्रायश्चित्तान्तरं विदधन् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते। अन्यथा हि सर्वस्य प्रत्यक्षवेदे (१)विहितत्वादविज्ञातपदं निर्विषयमेव स्यात्। अतो मन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्य वेदाभ्यनुज्ञातत्वात् साक्षाद्वेदात् तदभ्यनुज्ञाताद्वाऽवगम्यानुष्ठितोऽर्थः श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणादध्ययनाविध्यवगतनियमभङ्गाप्रसङ्गेन न तत्प्रामाण्यविघातः।

बाह्यस्मृतीनां तु धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदाननुज्ञानान्मन्वादिभिश्च धर्मप्रवक्तॄणां धर्मप्रतिपादकशास्त्राणां च परिगणनाच्छाक्यादीनां च प्रत्युत धर्मविप्लावकत्वेनैव स्मरणान्न संवादेऽपि प्रामाण्योपपत्तिरिति ।

तृतीयं तु सूत्रं अनिबन्धनानां सदाचाराणां वसन्तोत्सवप्रभृतीनां आत्मतुष्टेश्च प्रामाण्यप्रतिपादनपरम् । यद्यपि च तेषां स्मृत्यधिकरण एव प्रामाण्यं सिद्धं तथाप्यत्र तदेवाक्षिप्य समाधीयते । तत्र उत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा अपि वेत्यनेन सिद्धान्तः ।

अथवा 'न शास्त्रपरिमाणत्वा'दित्यस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्यापीह पूर्वपक्षपरत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र यद्यपि स्मृतिवदेव वैदिकपरिग्रहादेः प्रामाण्यहेतोरविशेषः तथाप्याचाराणां स्मृतिवदनिबद्धत्वादप्रामाण्यम् । यदि ह्याचारमूलभूताः श्रुतयः मन्वादीनां प्रत्यक्षाः स्युः तदाष्टकादिवदेव निबध्येरन् वसन्तोत्सवादयः ।

यदपि च ''(२)स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां'', (३)''यस्मिन्देशे य अचारः स सदाचार उच्यते'' इत्यादि सामान्यतो निबन्धनं तदपि विशेषतः श्रुत्यदर्शनस्य साधकम् ।

१. विज्ञातत्वात्.　　२. म. स्मृ. २-६.　　३. म. स्मृ. २-१८.

किं च सामान्यतो निबन्धनमपि सामान्यत एकां श्रुतिं कल्पयसनेकां वा ? नाद्यः। तत्तद्देशजातिकुलभेदभिन्नानामनन्तानामाचाराणामेकोपलक्षणाभावेन एकश्रुतिमूलकल्पनानुपपत्तेः। यदि तु सामान्यस्मृतिवदेव शिष्टाचारः प्रमाणं इत्येवं रूपैव श्रुतिः कल्प्येत तत आचारमूलिकैव श्रुतिः स्यात् न श्रुतिमूल आचार इति वैपरीत्यापत्तिः। नान्त्यः। अनन्तश्रुतिकल्पने तावतां पाठासम्भवादपठितानां च मूलत्वस्य स्मृत्यधिकरणे निरासात्। अतः सामान्यस्मृतिरेव परं श्रुतिसंवाद्याचारप्रामाण्यविषयिणीति वक्तुं युक्तम्।

किं च क्रियारूपाणामाचाराणामशब्दात्मकत्वात् पुरुषहितबोधकत्वानुपपत्तेः शास्त्रत्वायोगात्प्रामाण्यानुपपत्तिः।

एवमात्मतुष्टेरप्यशब्दात्मकत्वेनाशास्त्रत्वान्न प्रामाण्यम्। किं च आत्मतुष्टेः प्रामाण्ये अशुभेऽपि कर्मणि कस्यचित् तुष्टेर्जायमानत्वादव्यवस्थापत्तिः। अत एवोक्तम्–(१)"शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः। स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यो हि तुष्यति। अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते" इत्यादिना।

किं च श्रुतिस्मृतिविरुद्धस्यार्थस्य शिष्टैराचरणान्न तदाचरणात्मतुष्टीनामेकान्तेन प्रामाण्याध्यवसानम्। तथाहि—प्रजापतेरेव तावत्'प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितर'मिति श्रुतेरगम्यागमनम्। इन्द्रस्याहल्यागमनम्। इन्द्रे च वृत्रब्रह्महत्याभयादपक्रान्ते तत्पदस्थस्य नहुषस्य शचीगमनम्। वसिष्ठस्य पुत्रशोकाज्जलप्रवेशेनात्महत्योपक्रमः।

एवमेव पुरूरवसोऽप्यूर्वशीवियोगात्। विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजनम्। भीष्मस्यानाश्रमिणोऽवस्थितिः। क्रतुकरणं च। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य यागः। युधिष्ठिरस्य अर्जुनेन राक्षसविधिनोढाया द्रौपद्याः परिणयः। तस्यैवाचार्यविप्रद्रोणवधार्थमनृतभाषणम्। अर्जुनस्य मातुलदुहितुः सुभद्रायाः परिणयः। तस्य चो'भौ मध्वासवक्षीबौ दृष्टौ

---

१. तं. वा. पृ. १२९.

मे केशवार्जुना"विति मद्यपानम् ।

व्यासस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य भ्रातृभार्ययोरम्बिकाम्बालिकयोर्विधवयोर्धृतराष्ट्रपाण्डूत्पादनम् । अत एव न नियोगस्यायं विषयः । तस्य ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । (१)"यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः" इति मनुवचनेन नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वस्मृतेश्च । दास्यां विदुरोत्पादनं च दासीत्वादेवायुक्तम् ।

इदानींतनानामपि चाहिच्छत्रमथुरानिवासिनीनां ब्राह्मणीनां सुरापानम् । उदीच्यानां केसर्यश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयाः । भार्यापत्यमित्रसहभोजनानि । दाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिणयः । आसन्दीस्थभोजनादि च । प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितान्यधर्माचरणान्यनन्तानि । अतश्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् परस्परविरुद्धत्वाच्चाप्रामाण्यम् । सम्भवति चात्र सर्वत्र विगानहेतुदर्शनमितप्रमाणमेव शिष्टाचरणात्प्रतुष्टी इति प्राप्ते—

स्मृतिवदेव धर्मत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहो नासति वेदमूलत्वे आचाराणामवकल्पते । अत एव यत्र लोभादिकारणस्यैव स्मरणं तत्र शिष्टानां धर्मत्वस्मरणाभावादेवावेदमूलत्वोक्तिः सिद्धसाधनमेव ।

एवं श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारेषु क्वचित्सत्यपि धर्मत्वस्मरणे मातुलदुहितृपरिणयनादौ श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादेव वेदमूलकत्वकल्पनानवकाशः । तत्र श्रुतिविरोधे तावद्विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । स्मृतिविरोधेत्वग्रे वक्ष्यते । अतश्च श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानानामाचाराणां वेदमूलकत्वम् । अत एव स्मृतौ 'श्रुतिस्मृत्यविरुद्धो यः स सदाचार उच्यते' इत्युक्तम् । वार्तिके तु आर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्वमेव सदाचारत्वोपलक्षणम् । अतश्च तत्रैव श्रुतिकल्पनमित्युक्तम् ।

---

१. म. स्मृ. ९–६९.

वस्तुतस्तु आर्यावर्तगतानामप्याचाराणां श्रुतिस्मृतिविरोधेऽग्राह्यत्वात्तस्यैव सदाचारोपलक्षणत्वं न युक्तम् । अतश्चाचाराणामपि श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्योपपत्तिः । अत एव स्मृतिकारैरप्याचाराणां (१)“तद्विदां च स्मृतिशीले” इत्यादिना धर्मप्रमाजनकत्वमभ्यनुज्ञातम् । वेदेऽपि महाव्रते “प्रेङ्खमारुह्य होता शंसती”त्यस्यार्थवादे “यदा वै प्रजा मह आविशन्ति प्रेङ्खं तर्ह्यारोहन्ति” इति महशब्दवाच्योत्सवाचारप्रसिद्धिरनूद्यमाना आचारप्रामाण्यं गमयति ।

यत्तु क्रियारूपत्वेनाशब्दात्मकत्वादाचाराणां अशास्त्रत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तिरित्युक्तम्, तत् मूलभूतशब्दानुमापकत्वेन प्रामाण्यस्य स्मृत्यधिकरण एवोक्तत्वादकिञ्चित्करम् ।

यदपि सत्यपि धर्मत्वेन शिष्टपरिग्रहे निबन्धनाभावादाचारमूलभूतस्मृत्यकल्पनं, तदपि मन्वादिभिः सामान्यतो निबन्धनाद्ग्रन्थगौरवभयेन च विशेषतोऽनिबन्धनादसाधकम् ।

यदपि च मूलश्रुतेरेकत्वानेकल्पनं तदप्युभयथाप्युपपत्तेरकिञ्चित्करमेव । तथाहि—यद्यपि तावदेकैव श्रुतिः स्मृत्यनुरूपा कल्प्येत, तथापि तावत्प्रामाण्योपपत्तिः ।

यस्त्वस्मित्पक्षेऽनन्तविलक्षणानामेकोपलक्षणं विना एकविधिविधेयत्वायोगाच्छिष्टाचारत्वेन चोपलक्षणे आचाराच्छास्त्रप्रवृत्तिः शास्त्रादाचरणमितीतरेतराश्रयत्वापत्तिरित्युक्तम् । तत् गोदोहनादिवदाचारस्वरूपमात्रस्य लोकत एव सिद्धेः शास्त्रेण च फलसम्बन्धमात्रकरणाददूषणम् ।

न च व्यापाररूपत्वादाचाराणां आग्नेयादिशास्त्रगम्ययागादिस्वरूपेणेवाचारस्वरूपेणापि शास्त्रगम्येनैव भवितव्यम् । अतश्च तत्रोपलक्षणान्तराभावाच्छिष्टाचारत्वस्य चापलक्षणत्वे इतरेतराश्रयापत्तिरनिवार्यैवेति वाच्यम् । शिष्टव्यवहारतद्बोधकशास्त्रयोरना-

१. गौ. ध. १–२.

दित्वेनादोषत्वात् । अतश्च यथैवानादिलोकव्यवहारसिद्धं व्रीह्याद्यु-पजीव्यैव 'व्रीहिभिर्यजेते' त्यस्य प्रवृत्तावपि न तस्यादिमत्ता, तथैवानादिवृद्धव्यवहारासिद्धमाचारस्वरूपमुपजीव्यैव तदुत्पत्तिविधिशास्त्रस्य फलसम्बन्धबोधकशास्त्रस्य च प्रवृत्तावपि न तस्यादिमत्ता ।

न चैवं शिष्टव्यवहारादेवाचारस्वरूपावगतौ तदुत्पत्तिविधिवैयर्थ्यम् । आचारस्वरूपस्य प्रमाणान्तरेणावगतावपि शिष्टानामेवाचारः कर्तव्यः नान्येषां इत्येवं नियमपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अतश्च एकेनैव शास्त्रेणानेकाचारविधानोपपत्तेरेकश्रुतिमूलकत्वेनाचारप्रामाण्योपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु आचारस्वरूपस्य शिष्टव्यवहारादेवावगत्यङ्गीकारे आग्नेयादिस्वरूपस्यापि तत एवावगतिसम्भवादाग्नेयादिशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरशिष्टाचारे धर्मबुद्ध्यभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिसार्थक्यानुपपत्तेरेकेन सदाचारत्वेनोक्तरीत्या कथंचिन्नानाविधाचाराणामुपलक्षणसम्भवेऽपि च विजातीयाचारसम्बन्धिनां नानाफलानामेकोपलक्षणासम्भवादेकविनियोगविध्युपसङ्ग्रहानुपपत्त्यैकश्रुतिमूलकत्वकल्पनानुपपत्तेः (१)"अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वै वाससा स्वमङ्गमभिधित्सति" इत्यादीनां च स्त्रीवासःपरिधानाद्याचारमूलभूतानां बहूनां श्रुतिवाक्यानां दर्शनात्प्रत्येकश्रुतिकल्पनमेव युक्तम् ।

न चैवमनन्तश्रुतिकल्पने पाठासम्भवान्मूलत्वानुपपत्तिः । अनेकेषामपि वाक्यानां प्रपाठकमात्रेणोपसंहारोपपत्तेः ।

एवं शिष्टात्मतुष्टेरपि धर्मजनकत्वसन्देहे निर्णायकत्वेन प्रामाण्यम् । न हि नियतवेदमार्गानुसारिप्रतिभानां शिष्टानामुन्मार्गेण प्रतिभानं सम्भवति । अत एव "यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति" इति वेदेनैव शिष्टात्मतुष्टेः प्रामाण्यमभ्यनुज्ञातम् । अतश्च

१. ऋ. सं. ८-३-२५.

धर्मसन्देहे शिष्टात्मतुष्टेरपि निर्णायकत्वेन प्रामाण्यम् ।

तथात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य कस्यचिच्छ्रुत्याद्यविरुद्धस्य भोजनव्यतिरेकेणाहं जलं न पास्ये इत्यादिनियमरूपस्य कर्मणः श्रेयःसाधनताशक्तिरज्ञातैव ज्ञायते। अत एव (१)"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्" इति याज्ञवल्क्यवचनं "वैकल्पिकविषये स्वस्यात्मनः प्रियं धर्ममूलम्, यथा "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे" इत्येवं व्याख्याय विज्ञानेश्वरयोगिना "सम्यक्सङ्कल्पज" इत्यनेनात्मतुष्टिः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धविषये धर्मत्वज्ञापकत्वमुच्यते इत्येवं व्याख्यातम् । अतश्च श्रुत्याद्यविरुद्धविषयात्मतुष्टेर्धर्मे अज्ञातज्ञापकतयापि प्रामाण्यम् ।

यत्तु न्यायसुधायामात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य श्रेयःसाधनत्वशक्तिरुत्पाद्यत इत्येतादृशविषये तस्याः कारकहेतुत्वमेवेत्युक्तम् । तत् धर्ममूलपदस्य विना कारणं वेदाद्यंशे धर्मज्ञापकत्वं आत्मतुष्ट्यंशे च धर्मकारकत्वं इत्यर्थद्वयपरत्वाङ्गीकरणस्यायुक्तत्वादुपेक्षितम् । अतश्च सिद्धं शिष्टाचारात्मतुष्टीनां धर्मे प्रामाण्यम् ।

यत्तु प्रजापत्यादीनां विरुद्धाचरणान्न प्रामाण्याध्यवसानमिति, तन्न; प्रजापतेस्तावत् "प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरम्" इत्यस्य प्रजानां पतिरादित्य एव उषसंप्रातः संध्यां आदित्यादुद्भूतत्वेन स्वां दुहितरं उद्यन्नभ्येतीति श्रुतिसामान्यमात्रत्वेनोपपत्तेः न विरुद्धाचरणम् ।

अथ वा प्रजापतीन्द्रतत्पदस्थनहुषशचीनां मनुष्यत्वाभावाच्छास्त्रस्य मनुष्याधिकारकत्वान्न दोषः । व्यासवसिष्ठविश्वामित्राणां तु तपोबलेन "सर्वं बलवतः पथ्यं" इति न्यायाद्विरुद्धाचरणेऽपि न क्षतिः ।

भीष्मस्यापि रत्यर्थं पुत्रार्थं वा पत्न्यभावेऽपि धर्मार्थं तत्सद्भाव-

१. या. स्मृ. १–७.

कल्पनेऽपि नास्ति बाधकम्। अतश्चानाश्रमित्वं क्रतुकरणं चोपपन्नम्। न चैवमपि धर्मार्थायामप्यृतुस्नातायामगमने दोषापत्तिः। पितृभक्तिवशेन गृहीतस्य ब्रह्मचर्यनियमस्य नैमित्तिकत्वान्नित्यर्तुगमनबाधेऽपि न क्षतिः।

नचैवमप्यनपत्यत्वेन पितृऋणानपाकरणात् प्रत्यवायापत्तिः। (१)"भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" इति मनुवचनबलेन भ्रातृपुत्रे धृतराष्ट्रादिभिरप्यानृण्यसिद्धेः। न चानुक्तदारकल्पने प्रमाणाभावः। (२)"अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति" इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वं दारसद्भावप्रतीतेः।

एवं धृतराष्ट्रस्य यथैव व्यासानुग्रहवशात्पुत्रदर्शनं, तथैव क्रतुकालेऽप्याज्यादिदर्शनोपपत्तिः। यद्वा "अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः इत्यत्राश्वमेधसमफलादिदानादीन्येव 'यजदेवपूजासंगीतकरणदानेष्वि'त्यनुशासनादुच्यन्ते इति न विरोधः।

यत्तु भीष्मस्यापि दानादिकरणेनैव क्रतुकरणश्रवणोपपत्ते भार्याकल्पने प्रमाणाभाव इति कैश्चिदुक्तम्; तत् क्रतुकरणोपपत्तावपि अनाश्रमित्वविरोधस्य दुष्परिहरत्वा(३)दयुक्तम्। ब्रह्मचर्याश्रमित्वं तु गुरुकुलनिवासभिक्षाटनाद्यभावान्नैवाशङ्क्यम्‌ "स्त्रीसहस्रैः परिवृतं समग्राङ्गमरोगिणम्। ऋते शान्तनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसम्" इति स्त्रीश्रवणाच्च।

द्रौपदीपरिणयस्तु पञ्चानां द्रौपद्या वेदि(४)मध्योत्पत्तिकत्वेनामानुषीत्वात्तस्याः श्रियोंशत्वात् श्रियश्च सर्वोपभोगेऽपि बाधकाभावात्, ईश्वरेण च पंच ते पतयो भविष्यन्तीति वरदानेन प्रतिसङ्गमं च कन्यात्वप्रार्थनाच्चादोष इति व्यासेनैव स्पष्टीकृतम्।

---

१. म. स्मृ. ९–१८२.　　२. म. भा. आदि. १००–९४.

३. उपेक्षणीयम्.　　४. मध्योत्थितत्वेन.

का तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः” इति मनुवचनं तदपि न त्रै-र्वर्णिकपरम् । अन्यथा पैष्टीनिषेधाधिकारे त्रैवर्णिकप्रक्रमादेव गौडी-माध्व्योरपि त्रैवर्णिकविषयत्वोपपत्तौ यथैवैकेति उत्तरार्धानर्थक्य-प्रसङ्गः ।

अत एव ब्रह्मवादिभिरिति ताच्छील्यादिवाचिणिनिप्रत्यय-स्याप्युपपत्तिः । अन्यथा हि वेदोच्चारणशीलत्वादेस्त्रयाणामपि व-र्णानां सत्वात्ताच्छील्यादिवाचकस्य णिनेरविशेषकत्वेनानर्थक्या-पत्तेः । शूद्रनिवृत्तिश्च कर्तृमात्रवाचितृजादिप्रयोगमात्रेण सिद्धैव ।

यद्यपि दुष्टशूद्रस्यावैधवेदोच्चारणकर्तृत्वसम्भवान्न तृजादि-प्रत्ययेन तन्निवृत्तिः । अतश्च वैधत्वावेदकणिनिप्रत्ययसार्थक्य-मप्याशङ्कितुं शक्यम्, तथापि सकलोत्तरार्धवैयर्थ्यभिया वदतेः प्र-वचनपरत्वाङ्गीकारेण णिनेश्च दुष्टक्षत्रियादेरवैधवेदप्रवचनकर्तृत्वसम्भ-वात्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः मनुवचनस्य ब्राह्मणमात्रविषय-त्वावगतिः ।

अत एवोत्तरवाक्ये(१)“यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सु-रासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः” इति स्पष्टं ब्राह्मणग्रहणम् । सत्यपि च तालाद्येकादशविधमद्यनिषेधे विशि-ष्य गौडीमाध्वीनिषेधो दोषाधिक्यख्यापनार्थः । श्रुतावपि(२)“पा-प्मा वै माल्व्यं तस्माद्ब्राह्मणस्सुरां न पिबेत्, न पाप्मना संसृज्यते । तदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मणं ब्रूयान्नैनं सुरा पीता हिनस्तीति य एवं वि-द्वान् सुरां पिबतीति” ब्राह्मणस्यैव गौडीमाध्वीनिषेधो न क्षत्रिय-स्येति स्पष्टम् ।

इदं च न पैष्टीविषयम् । मनुना नित्यं पैष्टीनिषेधस्य त्रैवर्णिक-विषयत्वेनोक्तत्वात् । एतस्य चान्यार्थदर्शनमात्रत्वेन स्वतोऽविधायक-त्वात् । अतश्चार्जुनस्य क्षत्रियत्वान्माध्वीसुरापानेऽपि न क्षतिः ।

---

१. म. स्मृ. ११-९५. २. का. सं. १२-१२. मै. सं. २-४-२.

यत्तु अहिच्छत्रब्राह्मणीनां सुरापानं, दाक्षिणात्यानां च मातुलकन्यापरिणयादि, तत्र केचिदेवं परिहरन्ति । "येषां परपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे जनाः" इत्यापस्तम्बवचनात् (१)"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति" इति मनुवचनाच्च देशव्यवस्थया स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । अतश्च यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः, अतस्तदन्यदेशविषयैव तन्निषेधस्मृतिरिति न विरोध इति । तन्न; (२)"देशाचारधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाण"मिति गौतमेन स्मृतिविरुद्धानामप्याचाराणामप्रामाण्यस्वीकारात । न चात्राम्नायपदं वेदपरं "आम्नायः स्मृतिधारक" इति शङ्खलिखिताभ्यां स्मृतिग्रन्थेऽप्याम्नायशब्दप्रयोगात् ।

अत एव बौधायनेन (३)"पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणत अनुपनीतेन च भार्यया च सह भोजनं, पर्युषितभोजनं, पितृष्वसृमातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्चधा ऊर्णाविक्रयः, सीधुपानं, उभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं समुद्रयानामिति," इति स्मृतिविरुद्धशिष्टाचरणान्यनुक्रम्य "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति नेतरस्मिन् देशप्रामाण्या"दित्यनेनापस्तम्बोक्तमेवोपन्यस्य, (४)"मिथ्यैतदिति गौतमः, उभयंत्वेतन्नाद्रियन्ते शिष्टस्मृतिविरोधा"दित्यनेन निराकृतम् । आपस्तम्बवचनं तु गर्हानिराकरणपरतया व्याख्येयम् । मनुवचनं तु सतां मार्गं इति विशेषणादविरुद्धाचारपरं व्याख्येयमिति न विरोधः । अतश्चाहिच्छत्रब्राह्मणीसुरापानादेरनाचारत्वमेव ।

ननु "ब्राह्मणो न सुरां पिबे" दित्यत्र ब्राह्मणस्योपादेयत्वात्तद्विशेषणस्य पुंस्त्वस्य पशवेकत्ववद्विवक्षितत्वेन ब्राह्मणीनां सुरापानस्य स्मृतिविरुद्धत्वाभावादनाचारत्वे प्रमाणाभावः । न ह्यत्र ब्राह्मणं

१. म. स्मृ ४-१७८. २. गौ. ध. ११-२०.
३. बौ. ध. १-१-२०. ४. बौ. ध. १-१-२५.

हन्यादितिवद्ब्राह्मणस्योद्देश्यत्वं शाब्दम् । येनाविवक्षा आशङ्क्येत ।

अत एव वधनिषेधे ब्राह्मणस्य भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यत्वादनुपादेयपञ्चकव्यतिरेकेऽपि "ब्राह्मणं न हन्यात्, ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादौ तव्यद्द्वितीयायोगेनोद्देश्यत्वस्य शब्दवृत्त्यैवोक्तत्वात् तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । यस्तु ब्राह्मणस्त्रीवधे द्वादशाब्दप्रायश्चित्तमहापातकित्वाद्यभावः स च वाचनिकः ।

अत एव तद्विशेषे आत्रेय्यामेव केवलायां ब्राह्मण्यां हतायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानात् पुनः पातित्यादिप्रतिप्रसवोऽप्युपपन्नः । सुरापाननिषेधे तु सत्यपि ब्राह्मणस्य प्रत्यवायव्यावृत्त्यानुग्राह्यत्वात्स्वर्गकामादिवदधिकारितयोद्देश्यत्वे 'ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्' 'ब्राह्मणेन सुरा न पेया' इत्यादौ प्रथमातृतीयाभ्यां कर्तृत्वेनोपादेयत्वस्य शब्दवृत्त्योक्तत्वात्तद्गतस्य लिङ्गसंख्यादेरविवक्षितत्वे प्रमाणाभाव इति चेत्—

न; ब्राह्मणस्योपादेयत्वेऽपि अनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणस्य लिङ्गसंख्यादेः विवक्षायोगात् । तथाहि—नोपादेयत्वोद्देश्यत्वे विवक्षाऽविवक्षाकारणम्, किन्तु विशेष्यस्य विशेषणापेक्षानपेक्षे, ते च विशेष्यस्य ज्ञातरूपत्वे अज्ञातरूपत्वे च भवत इति फलतो विध्यनुवादावेव विवक्षाविवक्षाकारणम् ।

अत एव "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन" इत्यादावुद्देश्यस्याप्यमावास्याकालस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणस्यापराह्णसाहित्यस्य विवक्षा । "सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्" इत्यत्र चाख्यातोपात्तस्य कर्तुरुपादेयत्वेऽप्युदवसानसमानकर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययबलेनैव प्राप्तस्य तस्याख्यातेनानुवादात् तद्विशेषणस्य साहित्याविवक्षा । "शुक्रं यजमानोऽन्वारभते" इत्यादौ तु स्वरूपेण प्राप्तस्यापि यजमानस्य कर्तृत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणैकत्वविवक्षायां न कश्चिद्विरोधः ।

अतश्च निषेधवाक्येऽपि ब्राह्मणकर्तृकसुराकर्मकपानकरणकप्रवृत्तिरूपामार्थीभावनामेवाख्यातवाच्यामनूद्य नञ्सहकृतेन लिङा प्रवृत्त्यभावरूपनिवृत्तिजनकव्यापाररूपाया निवर्तनाया विधानाद्ब्राह्मणस्यानुवाद्यत्वेन निर्ज्ञातविशेषणस्य विशेषणान्तरानपेक्षत्वान्न तद्विशेषणस्य लिङ्गसंख्यादेर्विवक्षासम्भवः ।

नचैवमनुवाद्यायाः प्रवृत्तेर्विशेषणानां ब्राह्मणादीनामपि विवक्षानापत्तिः निर्विषयायाः निष्कारकायाश्च प्रवृत्तेः पानस्य च निषेद्धुमशक्यत्वेन हविरार्तिवदगत्यानुवाद्यविशेषणस्यापि विवक्षाङ्गीकारात् । न हि कर्तृसामान्यगतं सुरापानं प्रतिषेद्धुं शक्यम् । पश्वादिगतस्यापि तस्य प्रतिषेधापत्तेः । अतः कर्तृविशेषापेक्षायां यावन्न्यायेन सामर्थ्याद्यालोच्य विशेषनिर्णयः तावत्प्रत्यक्षश्रुतेन ब्राह्मणपदेन विशेषसमर्पणाद्युक्ता तद्विवक्षा । तावतैव च निषेधस्य पर्यवसानात् नातिरिक्तब्राह्मणादिगतलिङ्गसंख्यादिविवक्षा युक्ता ।

अत एव वधनिषेधेऽपि ब्राह्मणस्य न शब्दवृत्त्यैवोद्देश्यत्वेन विशेषणाविवक्षा । तथा सति 'वेदविदे गां ददाति' इत्यत्रापि गोर्द्वितीयायोगेन शब्दवृत्त्योद्देश्यत्वात्तद्गतस्य स्त्रीत्वादेर्विवक्षापत्तिः । अपि तु अनुवाद्यत्वेनैव, अतश्चोभयत्राप्यनुवाद्यत्वान्न तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वम्; किमुत यदा सुरापाननिषेधवाक्ये ब्राह्मणस्य प्रत्यवायव्यावृत्त्याऽनुग्राह्यत्वादधिकारित्वेन प्राधान्यावगतेः स्वर्गकामादिवन्मुख्यमेवोद्देश्यत्वं, तदा तद्वदेव तद्विशेषणविवक्षायां न किंचित्साधकं पश्यामः । तस्माद्ब्राह्मणीनामपि सुरापानस्य श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्तद्विषयकाशिष्टाचारस्य न श्रुतिमूलत्वमिति सिद्धम् । अतश्च तादृशविषये धर्मत्वप्रसिद्धेरेवाभावेन श्रुत्यकल्पनेऽपि बाधकाभावाद्धर्मत्वप्रसिद्धिविषयाणामाचाराणां श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धमेव ॥

॥ इति शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥

(४) यववराहाधिकरणम् ।

सू०—तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । १–३–८(पू) ॥

इह भाष्यकारेण तावत् "यवमयश्चरुः, 'वाराही उपानहौ' "वैतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनोति" इत्यादौ यववराहवेतसशब्दाः बहुभिरार्यैः प्रियङ्गुवायसजम्बूवृक्षेषु प्रयुज्यन्ते । कैश्चिदेव तु दीर्घशूकसूकरवञ्जुलेषु । तत्रैतेषां शब्दानां किमुभयत्र शक्तिरुतैकत्रैवेति विचारितम् । अत्र पूर्वाधिकरणे आचारप्रामाण्यस्य स्थापितत्वात्तत्प्रसंगेन शब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलचिन्तनात्सङ्गतिः ।

यद्यपि च भाष्यकारेण पूर्वाधिकरणे आचारप्रामाण्यं न स्थापितम् तथापि स्मृत्यधिकरण एवोभयोरपि स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वाद्विरोधाधिकरणे चोभयोरपि श्रुतिविरोधे प्रामाण्यस्यापोदितत्वात्, शिष्टाकोपाधिकरणे चोभयोरपि श्रौतक्रमादिविरोधे प्रामाण्यस्य प्रतिप्रसूतत्वात्स्मृतिप्रामाण्यवदाचारप्रामाण्यस्यापि प्रस्तुतत्वेन शब्दार्थप्रयोगाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलचिन्तनस्य युक्तैव प्रसङ्गसङ्गतिः ।

ननु पूर्वाधिकरणे धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानानामेवाचाराणां श्रुतिमूलकत्वाभिधानात् स्वार्थे शब्दप्रयोगरूपाचारस्य च केवलदृष्टार्थत्वेन धर्मबुध्यानुष्ठीयमानत्वाभावादेव पूर्वाधिकरणाप्रस्तुतत्वेन कथं प्रसङ्गसङ्गतिः?धर्मप्रमाजनकत्वाभावाच्च धर्मप्रमाणजिज्ञासाभावेन कथं लक्षणसङ्गतिरपीति चेत्—

न; व्याकरणाधिकरणे 'साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधून्, इत्यस्याः स्मृतेर्वेदमूलत्वाभिधानेनानादिवाचकापभ्रंशसाधुशब्दप्रयोगस्यापि धर्मबुध्यानुष्ठीयमानत्वाविशेषात्साधुशब्दप्रयोगस्य (१)साक्षाद्धर्मरूपत्वा-

१. न साक्षाद्धर्मरूपत्वेऽपि.

भावेऽपि अनुषंगतः पदार्थप्रतिपत्तिमुखेनापि धर्मप्रमोपयोगितया प्रामाण्यसंभवेन धर्मप्रमाणजिज्ञासोपपत्तेः । अतः सङ्गत एवायं विचारः ।

तत्र प्रयोगप्रत्यययोरुभयत्राप्यविशेषादुभयत्रापि शक्तिः । न च तयोरेकत्र गौणार्थविषयत्वकल्पनेनाप्यन्याथासिद्धिः, विनिगमना-विरहेणोभयत्र शक्तिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ।

न च प्रयोगगताल्पत्वबहुत्वाभ्यामिव विशेषग्रहणम् । अक्षादि-शब्दानां विभीतकादावल्पप्रयोगसत्त्वेऽपि वाचकत्वानपायात् । अत एवोक्तं निरुक्तकृता (१)"शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते कं-बलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्या भाषन्ते (शवमितिमृतशरीरा-भिधानात्)" इति । तस्मात् समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः ।

न च वाचकत्वाविशेषेऽपि देशविशेषव्यवस्थया वाच्यविशेषव्य-वस्थोपपत्तेः समविकल्पो न युक्त इति वाच्यम् । वाच्यत्वापादिका-याः शक्तेस्सत्त्वे तद्देशीयपुरुषाणामिवान्यदेशीयपुरुषाणामपि प्रती-तेरनिवार्यत्वेन व्यवस्थानुपपत्तेः । अतो यवादिशब्दानामर्थद्वयवाच-कत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिद्वयकल्पनात् युगपद्वृत्तिद्वयावि-रोधभयेन च समुच्चयेनार्थद्वयपरत्वकल्पनानुपपत्तेः सैन्धवादिशब्दवत् असति तात्पर्यग्राहके विकल्पेनैवार्थद्वयपरत्वम् । एवं च यवादिशब्द-वद्व्रीह्यादिशब्दानामपि देशविशेषे नीवारादौ प्रयोगसत्त्वे उभयोरपि शक्यत्वापत्तेः प्रकृताविव 'नैवारश्चरुर्भवति' इत्यादौ नीवारेष्वपि व्री-हिपदस्यैव प्रयोगोपपत्तेः(२) 'व्रीहीणां मेध'इति मन्त्रे ऊहाप्रसंगेना-र्षचोदकानुग्रहान्न विरोधः स्यात् । अन्यथा व्रीहिपदस्य नीवारा-द्यवाचकत्वेनानातिदेशाद्व्रीहिपदमापिचोदकाविरोधः स्यात् । अतोऽ-स्मत्पक्षे विरोधादर्शनादपि समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः इति सूत्रार्थः ।

---

१. नि. २-१-४.   २. तै. ब्रा. ३-७-४४.

सू०–शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्। १–३–९ (सि)

न प्रयोगप्रत्ययाभ्यामुभयत्र शक्तिर्युक्ता कल्पयितुम्। तयोर्गौण्या वृत्त्या शक्तिभ्रमेण वाप्युपपत्तेः। अत एव चैकत्रैव मुख्यत्वप्रतीतिः प्रमारूपा, नोभयत्र। एवं चानेकशक्तिकल्पनाक्लेशो न भविष्यति। अन्यथा हि शक्तेर्वाचकशब्दनिष्ठाया वाच्यार्थनिरूपितायाश्च यथैव वाचकानेकत्वकृतं नानात्वं तथैव वाच्यानेकत्वकृतमपि तत्प्रसज्येत। नाह्यक्षादिशब्देषु शक्यतावच्छेदकनानात्वे सति यथैव शक्त्या विदेवनादेरुपस्थितिः तथैवेन्द्रियादेरपि सम्भवति, एकाकारबुद्धिप्रसङ्गात्। युगपद्बुद्धिप्रसङ्गाच्च।

अत एव पुष्पवन्तावित्यादौ दिवाकरनिशाकरयोर्युगपदुपस्थितेरेकशक्त्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिः।

वस्तुतस्तु तत्रापि शक्यतावच्छेदकनानात्वाच्छक्तिभेद एव। युगपद्बोधात्तु शक्तिद्वयस्यापि युगपद्बोधजनकत्वाङ्गीकरणम्। अत एव क्त्वाप्रत्ययादौ समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वयोः विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावाच्छक्तिद्वयं परिकल्प्य युगपद्बोधजनकत्वं कल्प्यते। अक्षादौ तु बोधयौगपद्याभावाच्छक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिनानात्वकल्पनमावश्यकम्। एवं प्रकृतेऽपि शक्तिद्वयकल्पनाप्रसङ्गः।

तथा यवमानयेत्यादौ नियामकाभावे व्यवहारानुपपत्तिः, अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तिश्च।

किञ्च शब्देनार्थमभिधत्त इत्यत्र करणकर्मणोः शब्दार्थयोः स्वर्गयागयोरिवैकस्यामभिधानक्रियायां सम्बन्धात्तया वशीकृतयोः परस्परानियमे सति शक्तिग्रहवेलायां यस्यामभिधानक्रियायां योऽर्थः कर्म तस्यां तच्छब्दस्यैव करणत्वं, यस्यां च तस्य करणत्वं तस्यामेव च तदर्थस्य कर्मतेत्येवं नियमावगतेः वाच्यानेकत्वे वाचकानेकत्व इव तद्भङ्गापत्तिः। तदिदं दोषचतुष्टयं अक्षादिशब्देष्व-

श्रूयमाणविशेषत्वाद्विनिगमनाविरहेणाङ्गीक्रियते, प्रकृते तु सति विनिगमके दोषचतुष्टयाङ्गीकरणं नोपपत्तिमत् ।

किं पुनरत्र विनिगमकम् ? वाक्यशेषरूपशास्त्रमेव । यवे तावत्(१) "यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति" इत्ययं "यवमतीभिरद्भिरौदुम्बरीं प्रोक्षती"त्यस्य विधेर्वाक्यशेषः बह्वीषु शाखासूपलब्धः । भाष्यकारेण तु वारुणप्रघासिकयवमयकरम्भपात्रविधिशेषत्वेनोदाहृतः । अत्र फाल्गुने अन्यौषधिम्लानतायामपि प्रियंगूणां मोदाभावः । यदा च तेषां वर्षासु मोदः तदा नान्यौषधिम्लानिः । दीर्घशूकास्तु अन्यौषधिम्लानिदशायामेव फाल्गुनादौ मोदन्त इति त एव वाच्याः ।

अत्र च वाक्यशेषस्य सत्यप्यन्यत्राश्ववालादौ शक्तिग्राहकत्वे यवादिशब्दस्थले शक्तिनिश्चायकत्वमेव लाघवात्कल्प्यते । शक्तिग्राहकस्तु प्रयोग एव । अत एव फाल्गुनादौ गोधूमादेर्मोदमानत्वेऽपि न तत्र वाच्यत्वप्रसक्तिः, प्रयोगाभावात् ।

एवं "वराहं गावोऽनुधावन्ति" इत्यर्थवादात् वराहशब्दस्य सूकरवाचित्वनिश्चयः । तं हि ते अनुधावन्ति, न खेचरं वायसम् । 'अप्सुजो वेतस' इत्यर्थवादाच्च वञ्जुल एव वेतसशब्दवाच्यः, न तु जम्बूवृक्षः । तस्य स्थलरूपाधिकरणे उत्पद्यमानत्वेन जलाधिकरणकोत्पत्तिकत्वाभावात् । तस्माच्छास्त्रानुसारिणामेव प्रतिपत्तिर्बलीयसी; शास्त्रस्य तन्निश्चायकत्वादिति सूत्रार्थः इति भाष्यकारः ।

वार्तिककारस्तु यववराहवेतसशब्दानां प्रियङ्गुवायसवृक्षेषु क्वापि देशे शिष्टैरप्रयोगादनुदाहरणत्वम् । न चान्यदपि त्रिवृदादि वाक्यशेषनिर्णयाभिधेयं सम्भवत्युदाहरणम् । तस्य शिष्टप्रयोगविप्रतिपत्तिविषयत्वाभावात्, न हि त्रिवृदादिशब्दाः कैरपि शिष्टैः स्तोत्रीयानवकादौ प्रयुज्यन्ते, अपि तु त्रैगुण्यादावेव । वाक्यशेषेणैव परं स्तोत्रीयानवकादिवाचित्वनिर्णयः । अतो नास्त्यस्या अप्युदाहरणत्व-

१. श. ब्रा. ३-६-१-१०.

म् । "सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा"दित्यनेन पुनरुक्तश्चायं न्यायः ।

यद्यपि च तत्राञ्जनसाधनद्रव्यविशेषोपादानसंदेहे वाक्यशेषेण निर्णयः । अत एव तत्र यावद्वाक्यशेषमेव घृतोपादानम् । तदभावे त्वन्यत्राञ्जनादिसमर्थयत्किंचिद्द्रव्योपादानमेव, प्रकृते त्वाभिधेयसन्देहे तस्य निर्णायकत्वम् ।

अत एव वाक्यशेषाभावेऽपि 'यवमयश्चरु'रित्यादौ प्रदेशान्तरस्थवाक्यशेषावगतशक्त्यनपायाद्दीर्घशूकादेरेव ग्रहणमिति पौनरुक्त्यपरिहारः संभाव्यते, तथाप्युभयत्र न्यायफलवैषम्येऽपि व्युत्पाद्यस्य विधिस्तुत्योरेकविषयत्वनियमात्स्तुत्यस्यैव विधेयत्वमिति न्यायस्य समानत्वान्न पौनरुक्त्यापरिहारः ।

तस्माद्वाक्यशेषं विनैव यत्रार्यम्लेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः यथा (१)"पैलवौदुम्बरौ दण्डौ वैश्यस्य" इति गौतमस्मृतौ श्रुतः पीलुशब्दो वृक्षविशेषे प्रयुज्यते आर्यैः । म्लेच्छैस्तु हस्तिनि । तत्रोभयोरपि शब्दवाच्यत्वं उतैकत्रैवार्यप्रसिद्धेऽर्थे शक्तिः, अन्यत्र तु शक्तिभ्रमात्प्रतीतिरिति सन्देहः ।

यद्यपि च शब्दार्थविषये म्लेच्छप्रयोगरूपाचारस्याद्यापि प्रामाण्यं न प्रतिपादितम् । अतस्तद्विरोधे बलाबलचिन्तापि नातीव सङ्गता, तथापि पिकनेमाधिकरणे तत्प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदालोचनेन प्रसङ्गाद्विरोधे बलाबलाचिन्तापि नासङ्गता ।

तत्र यद्यप्यदृष्टार्थविषये म्लेच्छानामनभियोगाद्दौर्बल्यं तथापि दृष्टार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामप्यभियोगस्य तुल्यत्वान्न विशेषावधारणम् । अतश्च प्रयोगप्रत्यययोरविशेषादुभयत्रापि शक्तिः ।

न च अवाचकेष्वपि गाव्यादिशब्देषु प्रयोगप्रत्ययदर्शनान्न तन्मात्रेण पीलवादिशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे वाचकत्वशक्तिकल्पनोचितेति वाच्यम् । शक्तेः कारणाश्रितत्वादर्थप्रत्ययकारणस्य च

---

१. गौ. ध. १-२३. सूत्रमिदमिदानींतनेषु मुद्रितपुस्तकेषु "आश्वत्थपैलवौ शेषे" इत्येवोपलभ्यते ।

गाव्यादिशब्दस्य व्याकरणाननुगतत्वादादिमत्वेनानादिशक्त्याश्रयत्वायोगादवाचकत्वावगतेरर्थप्रत्ययस्याविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनयोपपत्तिकल्पनाक्लेशोऽप्यगत्यानुभूतः; पीलवादिशब्दस्य तु व्याकरणानुगतस्य यादृशस्यार्यैः प्रयोगः तादृशस्यैव म्लेच्छैरिति अनादित्वात् अनादिशक्त्याश्रयत्वोक्तेः नाविद्यमानशक्त्यारोपकल्पनाक्लेशो युक्तः।

न च पीलुशब्दस्वरूपस्य व्याकरणानुगमेऽपि अर्थान्तरे तदनुगमाभावात् भ्रमादिमूलक एव शक्तिग्रहः स्यादिति वाच्यम्। गमेर्डो इत्यादिशब्दस्मृतिविरुद्धेऽप्यर्थे प्रयोगप्रत्ययाभ्यां शक्तिकल्पनदर्शनाच्छब्दस्मृतेः प्रयोगमूलकत्वाच्चेह प्रयोगबलेन सर्वेषां वाच्यत्वेऽवधारिते एकमात्रविषयककोशादेरुपलक्षणत्वांगीकरणात्।

न चानेकशक्तिकल्पनादिदोषचतुष्टयापत्तेर्न म्लेच्छप्रसिद्धेऽर्थे शक्तिकल्पनं युक्तम्। अगृह्यमाणविशेषत्वेनाक्षादिशब्दवदगत्यात्राप्यनेकशक्तिकल्पनोपपत्तेः। न हि म्लेच्छप्रसिद्धिरादिमती, येन विशेषोऽवगम्येत, अवश्यस्मरणात्तु आर्यप्रसिद्धिवदेवानादित्वाविशेषः।

न च म्लेच्छसम्बन्धमात्रं शक्त्यभावसाधकं, अप्रयोजकत्वात्। म्लेच्छदेशस्थधूमादेरपि अग्न्यवबोधकशक्तत्वेनानैकान्तिकत्वाच्च। तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः इति पक्षे गजदन्तमयो दण्डः पक्षे च वृक्षप्रकृतिक इति प्राप्ते—

अभिधीयते—ये शास्त्रस्थाः शिष्टास्तेषां प्रतिपत्तिर्बलीयसी, नेतरापि। अनेकशक्तिकल्पादिदोषचतुष्टयप्रसङ्गात्। न च नियामकाभावः। (१)'तत्र तत्वमभियोगविशेषात् स्या'दिति न्यायेनाभियोगानभियोगयोरेव नियामकत्वात्। शिष्टा हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मलिप्सया श्रुतिपरिपालनवच्छब्दार्थतत्वं विविच्य परिपालयन्ति। वैद्याश्च रसवीर्यविपाकानां भेदाच्छब्दार्थतत्वावबोधे यतन्ते। म्लेच्छास्तु

१. जै० सू १-३-२६.

दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धेः प्रयोजनाभावान्नाविप्लुतिसिद्धौ यतन्ते । अतश्च शिष्टानामार्यावर्तनिवासिप्रभृतीनां वैदिकानां वैद्यानां च शब्दार्थविषयेऽभियोगविशेषात् तत्प्रयोगप्रतीत्योरेव शक्तिकल्पकत्वम् । अन्यदीययोस्तु प्रयोगप्रत्ययोः शक्तिभ्रमेणाप्युपपत्तेर्गाव्यादिशब्दवदेवानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादिदोषचतुष्टयापादकशक्त्यन्तरकल्पनानवकाशः ।

एवं आर्यावर्तनिवासिमध्येऽपि "अभियुक्ततरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः। ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत्" इति भाष्यमप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयम् । वाक्यशेषत्वोक्तिस्तु अतिशयार्थेति न विरोधः ॥

स्मृत्याचारविरोधे चेदं सूत्रद्वयं भाष्यमनादृत्य व्याख्यातम् । तद्यथा—(१)"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां तद्वत्त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति शातातपवचनस्मृत्या निषिद्धस्य मातुलकन्यापरिणयनस्य आन्ध्रदेशे आचारः स प्रमाणम प्रमाणं वेति सन्देहः । तदर्थं च स्मृत्याचारयोर्विरोधे किं तुल्यबलत्वं उताचारो बलवान् अथवा स्मृतिरिति ।

तत्र द्वयोः श्रुत्यनुमापकत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वम् । नह्याचारस्य स्मृतिकल्पनाद्वारा श्रुतिकल्पकत्वम्, प्रमाणाभावात् । धर्मत्वेन शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रह एव खलूभयोरपि श्रुतिकल्पकत्वे प्रमाणम् । अथवाचार एव बलवान्, यथा हि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतेर्न मूलश्रुत्यनुमितिप्रतिबन्धलक्षणो बाधः, किन्तु यथा [२]श्रुतमूलानि श्रयादनुष्ठानरूपफलापहारलक्षण इत्युक्तम् । तथात्रापि स्मृतिविरोधे आचारमूलभूतायाः श्रुतेर्याथार्थ्यानिश्चयेन फलापहारलक्षणो बाधो वाच्यः । नचासावनुष्ठानात्मकस्याचारस्य सम्भवति ।

---

१. नेदानीन्तनायां मुद्रितायां शातातपस्मृतौ वचनमिदमुपलभ्यते ।

२. यथाश्रुति ।

किञ्च स्मृतेर्वाक्यात्मकत्वेनानेकार्थप्रतिभानात् प्रत्यक्षश्रुत-विरुद्धार्थप्रतिपादनपरश्रुतिकल्पनेन यथाश्रुतार्थत्यागलक्षणो बाधोऽपि वक्तु युक्तः । आचारस्य त्ववाक्यात्मकत्वेनान्यथात्वस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वान्नेदृशोऽपि बाधः सम्भवतीति मिथ्यात्वलक्षणो बाधो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहस्य दृढत्वात् । अतस्तेष्वाचारेषु स्मृत्यपेक्षया शीघ्रमेव मूलश्रुतिकल्पनया लब्धात्मकेषु बलवद्विरोधादर्शनाद्बलीयस्त्वमेव युक्तम् । तदनङ्गीकरणे तु परं समा विप्रतिपत्तिः भवेत् न तु स्मृतिप्राबल्यं इति सूत्रार्थः ।

सिद्धान्तस्तु स्मृतिशास्त्रस्यैव प्रतिपत्तिर्बलीयसी मन्वादेर्हि 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः' इति स्मृतेः सकलधर्मज्ञानसम्पन्नत्वावसायाद्धर्मप्र(१)वक्तृत्वेनावधारिताचार्यत्वस्य मन्वादेः 'आचार्यवचः प्रमाणम्' इति श्रुत्या सत्यवादित्वावगमात् अप्रतारकत्वेन विश्वास्यत्वात् तत्प्रणीतायाः स्मृतेर्वेदविरोधेऽपि श्रुतिमूलत्ववारणाशक्यत्वस्योपपादितत्वादाचारविरोधे तद्वारणवाचोयुक्तिर्दुर्घटैव । आचारस्य तु मन्वादिगतस्यास्मदादिभिरनुपलम्भादर्वाचीनानां च सकलधर्मतत्त्वज्ञानाभावात् प्रमादादिसम्भवेन चाविश्वास्यत्वात्तदाचारस्य श्रुतिमूलत्वकल्पने श्रुतिविरोधवत् स्मृतिविरोधः प्रतिबन्धक एव ।

किञ्च आचाराणां स्मृतिकल्पनादिद्वारेणैव श्रुतिकल्पकत्वं, न साक्षात् । तथाहि—न ह्याचारस्य नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वम्, येन साक्षादेव स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वं स्यात् । अपि तु स्मृतिवदेव प्रत्यक्षपठितश्रुतिमूलत्वम् । नचेदानींतनानामनुष्ठातृणामितस्ततो विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुतिविषयानुभवसम्भवः । अतोऽर्वाचीनाचारान् दृष्ट्वा न झटित्येवार्वाचीनानां श्रुतिविषयानुभवकल्पनम् ।

---

१. प्रवर्तकत्वेन.

बाधितत्वात् । किन्तु परम्परया मन्वादिभ्योऽधिगमकल्पनम् । तदनुष्ठानदर्शनकल्पनं वा । मन्वाद्युपदेशेनैवाद्ययावदर्वाचीनपर्यन्तं एतदाचारानुष्ठानम् । मन्वादेरनुष्ठानदर्शनेन वाऽद्ययावदनुष्ठानमिति । मन्वादिभिस्तु परं एतदाचारमूलिका श्रुतिः दृष्टेति कल्प्यते; तेषां सकलवेदार्थतत्वदर्शनवत्वात् । अतो मन्वादिभिरेवैतदाचारमूलां श्रुतिमुपलभ्य स्मृत्वा तदानीन्तनेभ्य उपदिश्य तदानीन्तनैरेव वा मन्वाद्याचारं दृष्ट्वा स्वयमनुष्ठित इत्येवं परम्परयार्वाचीनपर्यन्तमाचारानुष्ठानमित्येवं पूर्वपूर्वाचाराकल्पनया मन्वादिस्मृतिं प्रकल्प्य पश्चात् श्रुतिकल्पनामिति विप्रकर्षः । मन्वादिनिबन्धनरूपाणां तु स्मृतीनां मन्वादिष्वेव श्रुत्युपलम्भपूर्वकं तदर्थस्मृतिमात्रकल्पनेनापि निबन्धनोपपत्तेरर्थस्मृतिकल्पनाद्वारा झटित्येव श्रुतिकल्पनात्सन्निकर्षः । अतश्च लिङ्गवाक्यादिवदेवार्थविप्रकर्षादप्याचारदौर्बल्यम् । यद्यप्यर्वाचीनानामपि कतिपयाचारमूलभूतश्रुतिदर्शनं सम्भवति; यथा—अग्निचयनप्रकरणाम्नातायाः [१]"यत्सप्तदशात्र तीमुपदधाति अन्नमेवोभयतो दधाति तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमत्ति" इत्याद्यायाः पात्रधारणपूर्वकभोजनाचारमूलभूतायाः श्रुतेर्दर्शनं, तथापि परप्रकरणपठितत्वविध्यन्तशेषत्वादिना तस्या आचारमूलत्वानध्यवसायात् तदध्यवसायस्य चेदानीन्तनानामशक्यत्वादाचारपरम्परया मन्वादिनिष्ठाध्यवसायकल्पनमावश्यकमेव ।

एवं शिष्टात्मतुष्टेरपि सन्दिग्धार्थनिर्णये स्वविषयस्य धर्मत्वबोधे च प्रामाण्यस्य स्थापितत्वात्तस्या अपि श्रुतिविरोध इव स्मृत्याचारविरोधेऽपि दौर्बल्यं द्रष्टव्यम् ।

ननु चास्याः स्वविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुत्यनुमापकत्वेऽपि आचार इवात्मतुष्टेः स्वमात्रनिष्ठत्वेन तत्परम्पराकल्पनाद्वारकस्मृति-

---

१. का. सं० २०–१२.

कल्पनाभावात् कथं स्मृत्यपेक्षया दौर्बल्यम् ।

वस्तुतस्तु तस्याः श्रुत्यनुमापकत्वस्यैवासम्भवः; नित्यानुमेयत्वस्य पूर्वमेव निराकरणात्; प्रत्यक्षश्रुत्यनुभवस्य च स्वस्मिन् प्रत्यक्षबाधितत्वात् । अतः प्रामाण्यमेवास्या गगनकुसुमायमानमिति दूरे बलाबलवार्तेति चेत्—

अत्र केचित् प्रामाण्यप्रकारमेवं तावत्समर्थयन्ते । यथौपनिषदानां "श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते"इति वचनात् गृहस्थाविमुक्तावुपरत्याख्यसन्यासो जन्मान्तरीय एव श्रवणज्ञानाङ्गत्वपक्षयोः कल्प्यते तद्वदिहाप्यात्मतुष्टेः प्रामाण्यस्मरणात्तद्बलेनैहिकश्रौतानुभवबाधेऽपि जन्मान्तरीयतच्छ्रवणकल्पनात्प्रामाण्योपपत्तिरिति ।

तन्न; जन्मान्तरीयानुभवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । प्रामाण्यस्य चेच्छायाः श्रुत्यननुमापकत्वेऽपि सुवचत्वात् । तथाहि—इच्छा तावत्स्वविषयस्य धर्मत्वमनुमापयतीति सा तत्र प्रमाणम् । इच्छाविषयत्वस्य च धर्मत्वव्याप्तिर्न लोकसिद्धेति 'आत्मनस्तुष्टिरेव च' इत्यादिका स्मृतिरेव तत्र प्रमाणम् । तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यायोगात् मन्वादेस्तन्मूलभूतश्रुत्यनुभवकल्पनामिति अस्मदादीनां श्रुत्यनुभवाभावेऽपि मन्वादेरेव तत्कल्पनात् श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः। श्रुतिरपि चैतद्विषये शिष्टात्मतुष्टिविषयो धर्म इत्येवमेकैव कल्प्यते । न तु भोजनव्यतिरेकेण जलपाननियम इष्टसाधनमिति, प्रातिस्विकश्रुतिकल्पनागौरवापत्तेः ।

वस्तुतस्तु "यदेव किञ्चनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति" इत्यस्या इच्छाविषयस्य धर्मत्वबोधकश्रुतेः प्रत्यक्षत्वात् इदानीन्तनानामपि श्रुत्यनुभवाविरोधः । अतश्च इच्छाविषयत्वावच्छेदेन धर्मत्वस्य बोधितत्वेऽपि इच्छया विशिष्य पदार्थविशेषे धर्मत्वानुमानात् युक्तं तस्या अपि प्रामाण्यम् ।

न चैवं प्रामाण्योपपत्तावपि परम्पराकल्पनाभावाद्दौर्बल्यानुपपत्तिः, यदेव किञ्चनेत्यस्याः श्रुतेः सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयैः श्रुतिस्मृत्याचारैः शिष्टाकोपाधिकरणन्यायेनाविरुद्धविषये संकोचोपपत्तेः। अत एव 'सम्यक् संकल्पितः काम'इति वचने सम्यक्पदममुमेवार्थं द्योतयति। तस्मादाचारवत् शिष्टात्मतुष्टेरपि स्मृतिविरोधे आचारविरोधे च दौर्बल्यं सिद्धम्।

किञ्च आचारे शिष्टात्मतुष्टौ च कर्तव्यस्वरूपमात्रं क्लृप्तं, न तु कर्तव्यता। सा तु धर्मबुद्ध्यादिना अर्थसुखादिरूपहेत्वन्तरासम्भवसह-(१)कृतेन कल्पनीया। स्मृतौ तु लिङादिशब्देनैव कर्तव्यतावगतेति वैषम्यम्। एवं च प्रकृतोदाहरणे श्रुतिविरोधवत्स्मृतिविरोधरूपबलवद्धेतुबलादेव तावदनुपलभ्यमानमपि भ्रान्त्यादिकारणान्तरं धर्मबुद्धेः कल्प्यते इति न सहकारिपरिशेषसम्भवः। किमुत यदा मातुलकन्यापरिणयादौ कामादिहेत्वन्तरमेव स्फुटतरं सम्भाव्यते कस्यचिन्मूलानुष्ठातुः पुंस इति तस्य तावद्धर्मबुद्धिरप्यप्रसिद्धैव। इतरेषां तु तदनुयायिनामधर्म एव धर्मबुद्धिर्भ्रममूलेति तस्याः सहकारिपरिशेषा(२)लाभः। देशान्तरगतानां तु न केवलं धर्मबुद्ध्यभावः, प्रत्युताधर्मबुद्धिरेव महतीति निष्प्रमाणकं तन्मूलश्रुतिकल्पनम्।

किं च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिविधिषु यथा विधेयस्येष्टसाधनत्वं विधिनाऽऽक्षिप्यते पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं, तथा निषेधेषु निषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वमपि निवृत्तिसिद्ध्यर्थमाक्षिप्यत एव। एवं च निषेधेन मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवायसाधनत्वावगतेराचारकल्पितविधिना तदभावावगतेः वस्तुनि विकल्पायोगेनैकस्यैव प्रत्यवायोत्पादकत्वतदनुत्पादकत्वरूपधर्मविरोधः।

---

१. तैव.

२. षाभावः।

नचाचारकल्पितविधिनापि इष्टसाधनत्वस्याक्षेपात् स्वर्गादिरूपफलकल्पनायां सत्यां मातुलकन्यापरिणयः कार्यः, असत्यां तु तस्यां क्रियमाणमातुलकन्यापरिणयात् प्रत्यवायोत्पत्तिरिति न विरोध इति वाच्यम् । आचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गादिफलकल्पकत्वाभावात् । तथाहि—प्रमाणान्तरप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वस्य तदभावावधारणमात्रफलको विधिरभ्यनुज्ञाविधिः । यथा 'न दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्" इति निषेधेनावगतानिष्टसाधनत्वस्य दीक्षितान्नभोजनस्य तदभावावधारणफलको विधिः 'क्रीतराजको भोज्यान्नः' इत्ययमभ्यनुज्ञाविधिः ।

केचित्तु अभ्यनुज्ञाविधेः निषिद्धविषयत्वेनानिषिद्धविषयत्वेन च द्वैविध्यम् । तत्रान्त्यो 'ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जये'दित्यादिः । लक्षणं च यस्याकरणे करणे वा न प्रत्यवायो नापि धर्मः तद्विषयो विधिरभ्यनुज्ञाविधिरित्याहुः ।

तन्न; प्रतिग्रहादेः रागत एव प्राप्तत्वेन तद्विषयत्वे विधिवैफल्यापत्तेः । अतः तत्र ब्राह्मणस्य जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिफलकप्रतिग्रहादिनियमपरत्वं वा जयाद्युपायान्तरव्यावृत्तिपरत्वमेव वाऽङ्गीकर्तव्यम् । उभयथापि नियमविधिः परिसंख्याविधिर्वा स्यात्, नत्वभ्यनुज्ञाविधिः । अत एव 'पंच पंचनखा भक्ष्याः" इत्ययं नाभ्यनुज्ञाविधिः । किन्तु परिसंख्यैवेति दशमे भाष्यकारो वक्ष्यति ।

वस्तुतस्तु प्रतिग्रहादिविधिरभ्यनुज्ञाविधिरेव, तत्रापि (१)'प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्, इत्यनेन निषिद्धस्यैवापद्यभ्यनुज्ञानात् ।

तदिहाचारकल्पितविधेरभ्यनुज्ञाविधित्वेन स्वर्गादिफलकत्वाभावादभ्यनुज्ञाविधेश्च निषेधप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वाभावबोधकत्वादेकस्यैव मातुलकन्यापरिणयस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वं तदनुत्पादकत्वं

१. म. स्मृ. ४-१८६

चेति विरोधः।

अत एव यत्र नाभ्यानुज्ञाविधित्वं यथा—"अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती" त्यत्र "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"ति निषेधस्यैतद्विध्युपजीवित्वेन तत्प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तेः। अतस्तत्र प्रयाजादिवाक्यवदेव षोडशिग्रहणस्य क्रतूपकाररूपेष्टसाधनताक्षेपकत्वमेवातिरात्रग्रहणविधेः कल्प्यते। न तु निषेधप्रातिपन्नानिष्टसाधनत्वाभावमात्राक्षेपकत्वम्, निषेधस्यैतद्विध्युत्तरप्रवृत्तत्वेनानिष्टसाधनत्वस्यैवाप्रतिपन्नत्वात्।

अत एव निषेधेनापि तत्र क्रतुवैगुण्यरूपानिष्टसाधनत्वमपि(१) 'नानृतं वदेदि' त्यादिवन्नाक्षिप्यते, एकस्यैव षोडशिग्रहणस्येष्टानिष्टसाधनत्वविरोधात्। नापि क्रतूपकाररूपेष्टसाधनत्वाभावमात्रमाक्षिप्यते। वस्तुनि विकल्पायोगेन एकस्यैव साधनत्वतदभावयोर्विरोधात्। किन्तु षोडशिग्रहणाभावेऽपि तन्निरपेक्षैरेवांगजातैरन्यैः महोपकारसिद्धिराक्षिप्यते। एवं च षोडशिग्रहणविरहेऽप्युपकारसिद्धौ षोडशिग्रहणे प्रवृत्त्ययोगापत्तेः षोडशिग्रहणेन फलभूयस्त्वं कल्प्यते। अतश्च तत्रोभयोरपि विधिनिषेधयोः विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेर्न विरोधः। प्रकृते त्वाचारकल्पितस्य विधेरभ्यनुज्ञाविधित्वाद्वस्तुनि विकल्पायोगेन विरोधो दुःपरिहरः।

न च देशभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्विरोधपरिहारः, अत एवापस्तम्बादिभिरेवंविधानाचाराननुक्रम्य "इतर इतरस्मिन्न दुष्यति देशप्रामाण्यात्" "येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः। त एव तैर्न दुष्यन्ति आचारैर्नेतरे जनाः"इत्युक्तमिति वाच्यम्। आचारस्य तन्मात्रनिष्ठत्वाद्वा देशव्यवस्थाभ्युपगम्यते बलवत्स्मृतिविरोधाद्वा? नाद्यः। होलाकाधिकरणे सर्वविषयत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। नान्त्यः; दुर्बलविगीताचारानुरोधेन बलवत्स्मृतिसंकोचस्यान्याय्यत्वात्। अत एव बौधायनेन 'इतर इतरस्मिन्न' इत्यादिना आपस्तम्बमतमुपन्यस्य

१. तै-सं. २-५-५.

'मिथ्यैतदिति गौतमः, शिष्टस्मृतिविरोधा'दित्युक्तम् । आपस्तम्बवचनं तु गर्हानिराकरणार्थमित्युक्तम् । तस्माद्विरोधपरिहारासम्भवादप्रामाण्यमेव स्मृतिविरोधे मातुलकन्यापरिणयाद्याचाराणाम् ।

अत्र न्यायसुधाकृत्स्मृतिचन्द्रिकाकारप्रभृतयः मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणयाचारस्योदाहरणत्वं न मन्यन्ते । तथाहि—य आचारः प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमूलकः तस्य शिष्टस्मृतिविरोधेऽपि नाप्रामाण्यम् । बलाबलाधिकरणे प्रत्यक्षलिङ्गविरोधे स्मृतिकल्पितश्रुतेर्यथार्थ्यनिश्चयाभावेन दुर्बलत्वस्य वार्तिककृतैव वक्ष्यमाणत्वात् । तदिह मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणयस्य प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गमेव मूलम् यथा—(१)गर्भे नु नौ जनिता दंपती कः । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप"इति अत्र वैवस्वतयोः यमयम्योः संवादः । षष्ठ्यायुग्भिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच । स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे"इति शौनकस्मृतेः, यम्याः स्वभ्रातरं यमं प्रति उक्तिरिति गम्यते । कः प्रजापतिः विश्वनिरूपको देवः त्वष्टा सवनशीलः नौ आवयोर्गर्भे उदरे दम्पती जायापतीरूपे अपत्ये जनिता जनयिष्यतीति । अतश्च 'मम पुरुषान्तरात् तव च स्त्र्यन्तरे जनयिष्यमाणयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीत्वमवश्यंभावि, तद्वरमावयोरेव तदन्योन्यसम्भोगादस्तु' इत्यभिधानेन भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दांपत्यौचित्यद्योतनान्मातुलकन्यापैतृष्वसेयीपरिणये लिङ्गमिदम् । तच्चाप्राप्तस्यानुवादायोगाद्रागादपि च नियमेनाप्राप्तेः नित्यवदनुवादोपपत्त्यर्थं प्रापकं विधिमनुमापयति ।

यथा(२)"आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वस्रेयी वपामिव" इत्यत्रापि हे इन्द्र ईडितेभिः प्रशस्तैः मार्गैः नोऽस्माकं इमं यज्ञमायाहि तृप्तां आज्यसिक्तां वपां स्वीयं भागधेयं जुषस्व, यथा

१. ऋ. सं. ७-६-६-५.　　　२. ऋ. सं. प. ५-४-२३.

मातुलस्य जह्नुः अपत्यं अर्थात् भागिनेयस्य योषा स्त्रीरूपत्वेन भागः, यथा च पैतृष्वस्रेयी अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथा तव वपेत्यर्थाभिधानेनेदमपि लिङ्गं विध्यनुमापकम् ।

तथा स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे श्रुतं "तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते। उत तृतीये सङ्गच्छामहै । चतुर्थे सङ्गच्छामहै इति। तदेवं दीव्यमाना जात्या आसत" इति । समानादेकस्मात्पुरुषात् अत्ता भार्याया भोक्ता पुरुषः । अद्यश्च भोग्यो भार्यालक्षणो जायते इत्युक्तेः । नचैवं सति एकस्मादुत्पन्नयोर्भ्रातृभगिन्योरेव जायापतित्वमुक्तं स्यात्, तत्राह—उत तृतीय इति । उतशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः । तेन कूटस्थाज्जाते तृतीये चतुर्थे वा विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्मः इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमाना जात्या कुलीना अध्यासते । इदमपि च मातुलकन्यापैतृष्वस्रेयीपरिणये लिङ्गं "उपरि हि देवेभ्यो धारयती"तिवद्विध्यनुमापकम् ।

अतश्चानन्यगतिकानेकलिङ्गबलेन स्मृतिरेव पुत्रिकाकरणे आसुरादिविवाहेषु च दुहितुर्जामात्रे दानाभावेन स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः (१)असपिण्डां यवीयसीं" इति सपिण्डोद्वाहनिषेधप्रवृत्तेस्तद्विषयत्वेन व्याख्येया ।

अत एव(२) "पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरे"दिति गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा(३) "एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः (४)पतितो ह्युपयन्नरः" इति पैतृष्वस्रेय्यादिपरिणयननिषेधे ज्ञातित्वमेव सापिण्ड्याख्यं हेतुत्वेनोक्तम् ।

किञ्च भगिनीत्वस्य पैतृष्वस्रेयीविशेषणत्वाभावे चतुष्ट्वापत्तेस्तिस्र इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे 'पु-

---

१ या. स्मृ. १-५२. २ म. स्मृ. ११-१७१. ३ म. स्मृ. १७२.
४ पततिह्युपयन्नधः ।

त्रः पुत्रिकैवे'ति स्मृत्या पुत्रिकायाः पुत्रत्वश्रवणात्पुत्रिकाभ्रातुः पुत्रिकापुत्रं प्रति पितृव्यत्वापाताव पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वप्रसिद्धेः भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायाः पितृष्वसुर्या दुहिता सा पैतृष्वस्रेयीति प्रतीयते मातृभ्रातुश्चाप्तत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डत्वेनाप्तः तस्य दुहितरं गत्वा इत्यर्थावगमेन मनोरपि पैतृष्वस्रेयीमातुलदुहितृपरिणयनिषेधः पुत्रिकाकरणविषय एवाभिमेतो लक्ष्यते । एवं च बौधायनस्यैतत्परिणये अनाचारत्वस्मृतिः 'पितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयविषयेति ज्ञेयम् । तेन ब्राह्मादिविवाहत्रये दुहितुर्दानविधानेन स्वत्वगोत्रयोरिव सापिण्ड्यस्यापि निवृत्तेस्तत्परिणयेऽपि न किञ्चिद्बाधकम् ।

न चैवं सति तादृशी मातृष्वसृदुहिताऽपि परिणेया स्यादिति वाच्यम् । तस्य लोकविद्विष्टत्वेनाप्रसक्तेः । अत एव (१)पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति याज्ञवल्कीयमपि पुत्रिकाकरणादिविषय एव व्याख्येयम् ।

अथ वा एतस्य सर्वविषयत्वेऽपि मातुलकन्यादीनां सत्यपि सापिण्ड्ये विशिष्य श्रुत्याभ्यनुज्ञानात्तदतिरिक्तविषयोऽयं 'असपिण्डां यवीयसीम्'' इति निषेधः । अत एव तदूर्ध्वं चतुर्थपञ्चमादिषु पुरुषान्तरेषु भ्रातृभगिन्योरिव मातृष्वसृदुहित्रादीनां चाविवाह्यतोपपत्तिः इति ।

तदेतदपरे न मन्यन्ते । तथा हि—योयं श्रौतलिङ्गानुमितो विधिः स किं नियमविधिरूपो वा (२)"ऋतौ भार्यामुपेयादि"तिवत्; आहोस्विदभ्यनुज्ञाविधिरूपो वा ? नाद्यः । (३)'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पात्यते नात्र संशयः'इत्यादिवदकरणे निन्दाश्रवणाभावेन नियमविधित्वानुपपत्तेः ।

---

१ या. स्मृ. १–५३.　　२ गौ. ध. ५–१.　　३. प. स्मृ.

अत एव यो निषेधातिक्रमेण रागादेवानुतिष्ठति तस्य रागप्राप्तानुवादमात्रेणैवान्यपरमन्त्रार्थवादाद्युपपत्तौ 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयती' तित्र न स्वतन्त्रविधिकल्पनं प्रमाणवत् ।

अत एव न द्वितीयोऽपि । अभ्यनुज्ञाविधित्वेऽपि हि तस्य दोषाभावमात्रपरत्वेन रागप्राप्त्युपजीवित्वात् रागेण च सर्वदा सर्वस्य परिणयनप्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादान्न मोक्षः । अतश्च विनैवात्र विधिकल्पनं रागप्राप्तस्यैव पाक्षिकानुवादोऽस्तु । अन्यथा 'प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरं' इत्यादावपि अभ्यनुज्ञाविधित्वकल्पनापत्तिः ।

न च तत्र विध्यनुमानेऽपि प्रजापतिसम्बन्धितयैव तदनुमानादन्येषां निषेधतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । महदाचरितत्वेनानुवादस्य विधिकल्पनोपायत्वेनोपायभूतपूर्वाचरितुर्विधावननुप्रवेशात् । अत एव "(१)इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णिः माषान्मे पचत" इत्यत्र कृत्वाचिन्तायां षष्ठे माषपाकविधेः कल्पनेऽपि वार्ष्णिविषयत्वं नाङ्गीकृतम् ।

किञ्चैवं प्रकृतेऽपि यमयमीसन्तानविषय एव विधिः कल्प्येत । यदपि सपिण्डोद्वाहनिषेधैकवाक्यतया दानाभावेनानिवृत्तसापिण्ड्यपुत्रिकाकरणासुरविवाहादिविषया स्मृतिः न सापिण्ड्यनिवर्त्तकब्राह्मादिविवाहविषयेति । तदपि न । पुत्रिकाकरणेऽपि "(२)अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्" इति वसिष्ठवचनेन दानप्रतिपादनात् । अतश्च दानसत्त्वेऽपि तस्याः पुत्रकार्यकर्तृत्वं वाचनिकसंवित्करणबलादेव द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मादिविवाहे दानेन गोत्रसापिण्ड्यादिनिवृत्तिः, दानस्य स्वत्वमात्रनिवर्तनस्वभावत्वात् ।

वस्तुतस्तु नेदृशविषये दानं स्वत्वस्यापि निवर्तकम्, कन्यात्वाद्यतिरिक्तस्य स्वत्वस्याभावात् । कन्यात्वादेश्च दानेनानिवृत्तेः । अत एव कन्यादानादौ ददातिर्गौण इति षष्ठे वक्ष्यते ।

गोत्रनिवृत्तिस्तु ब्राह्मादिविवाहे सप्तपदागमनात्क्रियान्तरत एव

---

१ श. ब्रा. १-१-१-१०. २ व. स्मृ. १७. १८.

वाचनिकी । "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे" इति स्मरणात् । अत एव सप्तपदीगमनेनासुरविवाहादौ पुत्रिकाकरणे च गोत्रनिवृत्तौ प्रसक्तायां लौगाक्षेः "मातामहादिगोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्" इत्यादिना तदपवादोऽपि वाचनिक एव । अतो दत्तकस्थल एव परं दानेन वाचनिकी गोत्रनिवृत्तिः; न तु ब्राह्मादिविवाहेऽपीति अस्त्येव मातुलकन्यायाः सापिण्ड्यम् ।

अत एव "सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति वचनमप्यसंकुचितवृत्त्युपपन्नं भवति । मातृष्वस्रेयादिपरिणयप्रसङ्गश्च दुःपरिहरः । तस्मान्मातुलकन्यापरिणयनाद्याचाराणां दुराचारत्वमेवेति सिद्धम् ।

अत एव वार्तिककृता 'कस्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि' इत्युपक्रम्य 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यो हि तुष्यति' इति दुराचारत्वमुक्तम् । 'वसुदेवाङ्गजाता तु कौन्तेयस्य विरुध्यते' इति च । तस्मादिदमप्युदाहरणमेवेति सिद्धम् ॥

अथ वा यत्र लोकवेदयोः शब्दार्थविप्रतिपत्तिः, यथा—त्रिवृच्चरश्ववालैक्षवीस्तोमशब्देषु । त्रिवृच्छब्दो हि त्रिभिर्वर्त्तत इति व्युत्पन्नो लोके त्रिवृद्रज्जुः त्रिवृद्ग्रन्थिरित्यादौ त्रैगुण्यवाचितया प्रसिद्धः । वेदे तु 'त्रिवृद्बहिष्पवमानं' इत्युक्त्वा 'उपास्मै गायता नरः' 'दविद्युतत्या रुचा' 'पवमानस्य ते कवे' इति तृचत्रयानुक्रमणात् 'नवभिस्तुवन्ती'ति च श्रुत्यन्तरदर्शनात् स्तोत्रीयानवकपरत्वं प्रतीयते ।

चरुशब्दस्यापि लोकात् स्थालीपरत्वम्, वेदे तु 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः' इति विधाय 'आज्यस्यैनं चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति, पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति, अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति, अदितिमोदनेन, इति क्रमविधिपरे वाक्ये सिद्धवदोदनानुवादादोदनपरता विज्ञायते । तत्रापि याज्ञिकप्रसि-

ध्या अनवस्नावितान्तरूष्मपक्वौदनविशेषवाचित्वमेव न त्वोदनसामान्यवाचित्वम्, अवस्नाविते भक्तौदने याज्ञिकानां चरुशब्दप्रयोगाभावात् ।

एवं अश्ववालशब्दस्यापि लोके अवयवयोगेनाश्वकेशपरत्वम् । वेदे तु "आश्ववालः प्रस्तरः" इत्यस्य वाक्यशेषे च "यज्ञो ह वै देवेभ्योऽश्वो भूत्वापाक्रामत्, सोऽपः प्राविशत्, स वालधौ गृहीतः, स वालान्मुक्त्वाविवेश,ते वालाः काशतां प्राप्ताः" इति श्रवणात् काशपरत्वम् ।

'ऐक्षवीविधृती'इत्यत्र च ऐक्षवीशब्दस्य लोकावगतयोगबलेनेक्ष्ववयवपरत्वम्, वाक्यशेषात्तु काशमूले । वाक्यशेषश्च वार्तिके विशिष्यानुदाहृतोऽपि सामान्योक्त्यैवास्तीत्यनुमीयते ।

एवं स्तोमशब्दस्यापि ब्राह्मणस्तोमः इत्यादिप्रयोगाल्लोके समुदायमात्रपरत्वम् । वेदे तु स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावचनः 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति' पञ्चदश स्तोमो भवति" इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात्, 'स्तुतेर्मानं स्तोम' इति याज्ञिकप्रसिद्धेः (१)'स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ' इति व्याकरणबलाच्चायमर्थो निश्चीयते । अतश्चैतेषु लोकवाक्यशेषयोः शब्दार्थविप्रतिपत्तौ किं द्वयोः साम्यम्, अतश्च त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादौ अर्थद्वयविकल्पः, उत लोकस्यैवात्र बलवत्त्वम् । वाक्यशेषस्था प्रतिपत्तिर्बलीयसी इति सन्देहः ।

अत्र च वाक्यशेषाभावे त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादिविधेः लौकिकप्रसिध्युपजीवनेन निर्णयकरणात्सन्देहाभावेन न भाष्यकारीययवाद्युदाहरणतुल्यत्वम्, यवाद्युदाहरणे हि उभयथा प्रसिद्धिसत्वे वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमात्रम्, न तु स्वतन्त्रार्थशक्तिग्राहकत्वम्, प्रकृते त्वेकत्रैव लोकप्रसिद्धेः इतरार्थविषयशक्तिग्राहकत्वमेव वाक्यशेषस्येति विशेषः । अत एव नात्र 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा'दित्यनेन

१ वा. ५-१-५८.

गतार्थेनाशङ्का।

तत्रादृष्टार्थविषये स्मृत्याचारेभ्यो वेदस्य बलवत्त्वेऽपि शब्दार्थावधारणेऽनादिसिद्धवृद्धव्यवहाररूपादाचारात् वृद्धस्मरणाद्वा वेदस्याधिक्ये प्रमाणाभावेन विशेषादर्शनात्समा विप्रतिपत्तिः स्यात्। न च एकत्रैव शक्तिकल्पनेनेतरत्र तत्सादृश्येन प्रयोगोपपत्तौ नानेकशक्तिकल्पनमुपपत्तिमदिति वाच्यम्। अर्थद्वयस्यात्यन्तवैलक्षण्येन सादृश्याभावात्। सत्यपि च सादृश्ये विनिगमकहेत्वभावाच्च। अतोऽनन्यथासिद्धप्रमाणद्वयबलेनोभयोरपि वाच्यत्वावधारणात्तुल्यबलत्वेन विकल्पः। अतश्च लौकिकार्थग्रहणपक्षे बर्हिष्पवमाने एकस्तृचः कर्तव्यः, तृचान्तराम्नानं 'नवभिः स्तुवन्ती" ति वचनं च पाक्षिकत्वेनाप्युपपन्नम्।

तथा चरुशब्देन स्थाली कृष्णलवत्प्रदेयत्वेन विधीयते। पयश्च तदधिकरणत्वेनैव। अधिकरणतापि च मैत्रावरुणादिश्रयणवददृष्टार्थैव। अर्थवादस्तु पाक्षिकानुवाद इति द्रष्टव्यम्।

यत्तु कैश्चित् चरुरिति प्रथमा सप्तम्यर्थे। सप्तमी च पयसीति प्रथमार्थे। तेन चर्वधिकरणं पय एव देवतासम्बन्धि लोकप्रसिद्ध्याश्रयणपक्ष इत्युक्तम्।

तन्न; विकल्पपक्षे वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभेदापत्तेः। लक्षणाद्वयस्वीकारे प्रमाणाभावाच्च। अत एवैतद्दोषपरिहारार्थं विकल्पोक्तिमूले न प्रकृतोदाहरणभूतप्रायणीयविषया; किन्तु "सौम्यं चरुं" इत्येतद्विषयेति कस्यचिदुक्तिरपास्ता। प्रस्तुतोदाहरणेऽप्युक्तरीत्या विकल्पस्य सुवचत्वात्।

यत्तु तत्रोपपत्त्यन्तरमुक्तं—प्रस्तुतोदाहरणे अर्थवादेनौदनविषय एव विधेस्तात्पर्यग्रहात्सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षद्वयेऽपि गौण्या वृत्त्या चरुशब्देनौदनग्रहणान्नानुष्ठाने विशेषः। 'सौम्यं चरुं' इत्यत्र तु अर्थवादाभावेन तात्पर्यग्राहकाभावात्साम्यपक्षे विकल्पः। लोकप्र-

सिद्धिप्राबल्यपक्षे च स्थालीमात्रग्रहणमिति विकल्पोक्तिः तन्मात्रविषयेति ।

तदपि न; लोकप्रसिद्धिप्राबल्यपक्षे तावद्विधेरपि लोकप्रसिद्ध्यैव स्थालीतात्पर्यकत्वावगतेरर्थवादस्यैव तदनुरोधेनौदनसम्बन्धेन स्थालीलक्षकत्वेनोपपत्तौ ओदनग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

साम्यपक्षेऽपि क्लृप्तया लोकप्रसिद्ध्यैवावधारिते विध्यर्थे अर्थवादानर्थक्यभयेन कल्प्यस्यौदनवाचित्वस्य पाक्षिकत्वेनाप्योदनप्रापकत्वोपपत्तौ न लोकावगतस्थालीबाधकत्वसम्भव इति विकल्पोक्तिः प्रस्तुतोदाहरणविषयाप्युपपन्नैव ।

एवं आश्वबालैक्षवीस्तोमशब्देष्वपि विकल्पेनार्थद्वयपरत्वम् । अर्थवादश्च पाक्षिक इति द्रष्टव्यम् । तस्मात्साम्यमेव लोकवेदप्रसिद्ध्योरिति प्रथमः पक्षः ॥

द्वितीयस्तु लोकप्रसिद्धेरेव प्राबल्यम् । तस्या अन्यनैरपेक्ष्येणैवात्मलाभात् । वैदिकप्रसिद्धेः पुनः लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकरण्याधीनसिद्धित्वेन विलम्बितत्वात् । अतोऽनुपसंजातविरोधित्वेन लौकिक्येव बलीयसी । अतश्च यत्र न विरोधः तत्रैव सा आत्मानं लभते, नान्यत्र । न चाविरोधेऽपि न तस्या आत्मलाभः, 'सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वा'दिति सूत्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । तस्य विधिवाक्यस्य स्वविधेयत्वनिराकरणपरत्वात् । अतः अर्थवादादिरूपशास्त्रस्य सम्बन्धानुमापकत्वमिष्टमेवाविरोधे । विरोधे तु लोकप्रसिद्धेः अनुपसंजातविरोधित्वाद्बलवत्ता ।

किञ्चार्थवादानां प्ररोचनामात्रपरत्वेन 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवद्गौणत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरत्वम् । अतश्च नानर्थक्यप्रतिहतत्वेन विकल्पाश्रयणमपि । अनन्योपायप्ररोचनापरस्यार्थवादस्य सम्बन्धप्रतिपादनपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

अत एव मन्त्रादिप्रसिद्धिरपि त्रिष्टुच्छब्दस्य त्रैगुण्यविषयैव प्र-

तीयते (१)“कार्यासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्”“त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन” इत्यादौ रज्ज्वारम्भकेषु तन्तुषु नवसंख्यासद्भावेऽपि त्रिवृच्छब्दस्योपवीतारम्भकायां रज्ज्वां त्रैगुण्यविध्यर्थत्वदर्शनात्, वेदे ‘त्रिवृद्रशाना भवती’ त्यादा त्रैगुण्यार्थकत्वस्य याज्ञिकप्रसिद्धत्वाच्च । तस्माल्लोकप्रसिद्धिरेव बलीयसीति प्राप्ते—

शास्त्रस्था वैदिक्येव प्रसिद्धिर्बलीयसी । तथाहि—अर्थवादादेरपि तावदसति विरोधे वृद्धव्यवहारकोशानुशासनादिवच्छक्त्यनुमापकत्वं भवतोऽपि नानिष्टम् । अतश्च त्रिवृदादिशब्दार्थव्युत्पित्सुर्बालः यथैव लोकव्यवहारात् त्रैगुण्यं शब्दार्थत्वेनाध्यवसातुमुपक्रमते तथार्थवादादिवशात् नवकादिकमपीति तुल्यम् ।

नचात्रार्थवादादेः लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकरण्याधीनसिद्धित्वेनान्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्यम् । लोकप्रसिद्धेरपि पदान्तरार्थविषयलोकप्रसिद्धिमापेक्षत्वस्य समानत्वात् । अतश्च त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यत्र त्रिवृच्छब्दार्थावधारणवेलायां अनन्तरमेव तृचत्रयानुक्रमणा‘न्नवभिः स्तुवन्ती’ति वचनान्तराच्च स्तोत्रीयानवके तावच्छक्तिकल्पनया शब्दार्थत्वावधारणम् । न हि तत्रानुपस्थितेन सम्भवद्विप्लवेनावयवार्थशक्तिग्रहमापेक्षेण च लोकव्यवहारेण झटिति त्रैगुण्यार्थकत्वावगतिर्भवति। यद्यपि कस्यचित् स्यात् तथापि निर्दोषया वैदिकप्रसिद्ध्या बाध्यते । अतोऽत्र तावत् स्तोत्रीयानवकमेव विधेयम् ।

नचैवमपि तृचत्रयानुक्रमणादिनैव नवकप्रतीतिसिद्धेस्त्रिवृत्पदानर्थक्यमिति वाच्यम् । स्तोत्रीयानवके रूढ्या त्रिवृत्पदवाच्यत्वस्य त्रिवृत्पदश्रवणाभावेऽप्रतीतेः । तत्फलं च तृचत्रयानुक्रमणाद्यभावेऽपि ‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम’ इत्यादौ सर्वस्तोत्रेषु स्तोत्रीयानवकप्राप्तिः । अन्यथा हि बहिष्पवमाने तृचत्रयाद्यनुक्रमणात्प्राप्नुवत्यपि स्तोत्रीयानवकेऽग्निष्टुति त्रिवृच्छब्दस्य रूढ्या स्तोत्रीयानवक-

१. म. स्मृ. २-४४.

वाचित्वानवधारणाल्लोकप्रसिद्धावयवयोगेन सर्वसंख्याकार्ये त्रैगुण्यविधावित्वमेवापद्येत । सति तु प्रस्तुतोदाहृतवाक्ये त्रिवृच्छब्दश्रवणे तृचत्रयाद्यनुक्रमणवशेन स्तोत्रीयानवके समुदायप्रसिद्धौ कल्पितायां अग्निष्टुत्यपि क्लृप्तया रूढ्या योगबाधात् सर्वस्तोत्रेषु स्तोत्रीयानवकमेव विधीयत इति दशमे वक्ष्यते; एतदधिकरणप्रयोजनकथनपरत्वादेव च तदधिकरणस्य न पौनरुक्त्यम् ।

यत्र तु स्तोत्रसम्बन्धासम्भवो यथा—'त्रिवृता यूपं परिवीय" इत्यादौ तत्र त्रैगुण्यमेव लोकप्रसिद्धावयवयोगबलेन विधीयते । न हि लोकप्रसिद्धिस्त्रैगुण्ये लाक्षणिकी । शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानुपपत्तेः । अवयवशक्तेः क्लृप्तत्वाच्च । अतस्तत्र क्लृप्तावयवयोगेन त्रैगुण्यमेव विधेयं, न तु नवकम् । अवयवयोगेनैवार्थप्रतीत्युपपत्तौ लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् । त्रिवृत्पदं हि स्तोत्रसम्बन्धितृचत्रयाद्यनुक्रमणान्नवकमात्रे न शक्तम् । अपि तु स्तोत्रीयानवके । अतश्च विशिष्टवाचकस्य पदस्यैकदेशपरत्वे लक्षणेतिन्यायात् 'त्रिवृता यूपं' इत्यादौ नवकमात्रग्रहणे लाक्षणिकत्वप्रसङ्गो दुर्वार एव । अतश्चैतादृशविषये त्रैगुण्यमेव ।

एवं यज्ञोपवीतविधावपि त्रिवृच्छब्देन त्रैगुण्यमेव विधीयत इति द्रष्टव्यम् । नचैवमपि त्रिवृच्छब्दस्य बहिष्पवमानरूपस्तोत्रविशेषसम्बन्धितृचत्रयानुक्रमणात् तत्सबन्धिस्तोत्रीयानवकवाचित्वमेव स्यात्, न सामान्यतः स्तोत्रीयानवकवाचित्वमिति वाच्यम् । तथात्वे 'त्रिवृद्बहिष्पवमानमि'त्यत्र त्रिवृद्ग्रहणस्य फलाभावेन वैयर्थ्यापत्तेः । न हि तदाग्निष्टुति त्रिवृच्छब्देन सर्वस्तोत्रेषु नवकं विधातुं शक्यते । 'त्रिवृता यूपं' इत्यादिवल्लाक्षणिकत्वप्रसङ्गेन त्रैगुण्यविध्यर्थकत्वस्यैवापत्तेः । बहिष्पवमाने चातिदेशेनैव नवकस्य प्राप्तत्वात् तत्र तद्विध्याशङ्कायाः सुतरामनुपपत्तेः ।

अथ अग्निष्टुद्वाक्यस्थत्रिवृच्छब्देन तत्रत्यबहिष्पवमाने त्रैगुण्य-

प्रसक्तेस्त्रीन्त्रिवृत्त्वफलको बहिष्पवमानगतस्तोत्रीयानवकशक्तिग्रहो-ऽर्थवान्, तथा सति आग्निष्टुद्वाक्यस्थत्रिवृच्छब्दाभावेऽपि विवक्षितार्थसिद्धेः तत्रत्यत्रिवृत्पदवैयर्थ्यम् । ततश्च पुनरपि प्रस्तुतवाक्यस्थत्रिवृत्पदानर्थक्यं तदवस्थमेव । अतः फलाभावेन त्रिवृत्पदवैयर्थ्यप्रसंगात् सामान्यतः स्तोत्रीयानवक एव त्रिवृत्पदस्य शक्तिरिति सिद्धम् ॥

एवं चरुशब्दार्थव्युत्पित्सायामपि लोकव्यवहारादिव वाक्यशेषस्याप्यन्यत्र शक्तिग्राहकत्वावगमात् प्रकृते च विरोधे सति वाक्यशेषस्यैव पूर्ववदेव बलीयस्त्वात् विधिस्तुत्योः समानविषयत्वनियमाच्चौदन एव शक्तिश्चरुशब्दस्येत्येवं निश्चीयते । लोकप्रसिद्धिस्तु स्थाल्यां अनेकशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः त्रिवृदादिपदवच्च योगाभावादोदनैकान्तिकसम्बन्धाल्लक्षणयैव । अतश्च 'सौम्यं चरुं' इत्यादौ वाक्यशेषाभावेऽप्योदनपरत्वमेव । शक्यार्थपरत्वसंभवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् इति दशमे वक्ष्यते । पौनरुक्त्यं च पूर्ववदेव परिहर्तव्यम् ।

एवं आश्ववालैक्षवीशब्दयोरपि त्रिवृच्छब्दवदेव लोकप्रसिद्ध्या यौगिकयोरर्थवादवशेन काशादौ रूढिकल्पनात् तद्वशेनार्थवादराहित्येऽपि काशादिग्रहणमेव, न तु यौगिकार्थग्रहणम् ।

न चावयवार्थे अवयवशक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादश्ववालशब्दस्य दीर्घत्वादिना यौगिकार्थकेशसादृश्येनैव गौण्या वृत्त्या काशप्रतीत्युपपत्तौ शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः अर्थवादसत्वे तद्वशेन गौणार्थग्रहणेऽपि तदभावे गौणार्थग्रहणे प्रमाणाभावाद्यौगिकार्थग्रहणमेव स्यादिति वाच्यम् । केशसादृश्येन काशविवक्षायां अर्थवादे केशप्रकृतिकत्वान्वाख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न हि गौणार्थे क्वचिदन्वाख्यानं दृश्यते, विधौ जघन्यवृत्त्याश्रयणस्य दोषत्वाच्च न गौणत्वकल्पनम् ।

न च तर्ह्यर्थवाद एव काशपदं केशरूपवाललक्षणार्थमस्तु, कृतं शक्त्यन्तरकल्पनेनेति वाच्यम्। 'ते वालाः काशतां प्राप्ताः' इत्यनन्वयापत्तेः। अतोऽश्ववालपदं काशेषु रूढमेव। केशप्रकृतित्वकथनं तु 'यद्वाजिमीयुः' इति वदन्वाख्यानमात्रमिति द्रष्टव्यम्।

अस्तु वाश्ववालपदं काशे गौणम्, तथाप्यन्वाख्यानानुरोधेन निरूढगौणीस्वीकारः, श्येनपदस्येव यागे। अतश्च यथैव 'समानमितरच्छ्येनेन' इत्यादौ गौणार्थस्यैव यागस्य श्येनपदेन ग्रहणं तथा इहार्थवादाभावेऽपि वेदक्लृप्तत्वप्रत्यासत्तेः गौणार्थस्यैव काशस्य ग्रहणमिति सिद्धम्।

अयं च प्रकारः तिल्वच्छब्दे सम्भवन्नपि तादृशसादृश्याभावान्नोपन्यस्तः।

एवं स्तोमशब्दस्यापि 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति' इति वैदिकसामानाधिकरण्यात् 'स्तुतेर्मनिं स्तोम' इति याज्ञिकप्रसिद्धेश्च 'स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ' इति शाब्दिकस्मृतेश्च स्तोत्रीयासंख्याकृतस्तुतिसंख्यावचनत्वं व्युत्पित्सुनाऽवधार्यते। 'ब्राह्मणस्तोम' इत्यादिलोकप्रसिद्धेस्तु लाक्षणिकत्वं शक्त्यन्तरकल्पकत्वं वा आश्रयणीयम्। तदपि च सैन्धवादिवदेव प्रकरणादिनाऽर्थविशेषावधारणमिति क्वचिदुक्तविधा संख्या, क्वचित्तु समुदायमात्रमिति व्यवस्थैव, नत्व व्यवस्थिताविकल्पः।

न्यायसुधाभवदेवयोस्तु वैदिकसामानाधिकरण्यादिना स्तोत्रीयासमुदायवचनत्वम्, लोकप्रसिद्ध्या तु समुदायमात्रवचनत्वम्। तत्र वैदिकप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाल्लौकिकप्रसिद्धिर्लक्षणयापि नीयमाना न दुष्यतीत्युक्तम्। न च वैदिकप्रसिद्ध्या उक्तविधसंख्यावाचित्वमुक्तम्। यथा तथा वास्तु। सर्वथा शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसीति सिद्धम्।

॥इति यववराहाधिकरणम्॥

(५)पिकनेमाधिकरणम् ।

सू०—चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १–३–१०॥(सि)

इह बलवत्प्रमाणांतराविरोधाभावे शब्दार्थव्यवहारविषये म्लेच्छानामपि प्रामाण्यं संभवति नेति विचार्यते। यथा–पिक, नेम, सत, तामरस, पत्रोर्ण, वारवाण, शब्देषु, ते हि कोकिला, र्ध,बृहत् परिमण्डल शतच्छिद्रदारुमयपात्र, पद्म, धौतकौशेय, कञ्चुकवाचित्वेन म्लेच्छेषु प्रसिद्धाः ।

तत्र यद्यविरोधे म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं ततः 'पिकमालभेत' इत्यादिवाक्येषु तत्प्रसिद्धार्थस्य ग्रहणम्, अथ तु न प्रमाणं ततो वेदप्रयुक्तानां शब्दानां आनर्थक्यासम्भवात् यथाकथंचित् निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थं प्रकल्प्य तस्यैव ग्रहणम् ।

विप्रतिपत्तिग्रहणप्रत्युदाहरणरूपेणात्र सिद्धान्तकरणात्सङ्गतिः । शास्त्रास्थप्रसिद्धेर्वा कल्प्यत्वेनाप्रमाणत्वकथनादापवादिकी ।

तत्र म्लेच्छेषु यथैव अनभियोगाच्छब्देषु विप्लुतिरसाधुशब्दप्रयोगात् दृष्टेति न तेषां शब्दतत्त्वावधारणे प्रामाण्यम्, तथैव तदर्थावधारणेऽपि पील्वादिषु विप्लुतिदर्शनान्न प्रामाण्यसम्भवः । न च तेषु पिकादिशब्दानामप्यविप्लुतिर्दृश्यते, येन तत्प्रसिद्धार्थमात्रग्रहणं शङ्क्येत । प्रातिपदिकमात्रप्रयोगेन तेषामप्यपभ्रष्टत्वात् । अतश्च वेदप्रयुक्तसंस्कृतसदृशास्तैः प्रयुज्यन्ते, न तु त एव । न च सादृश्यमात्रेण संस्कृतपिकादिशब्दानां तत्प्रसिद्धार्थकल्पनम् । शालाशब्दस्यापि सादृश्येन मालाशब्दार्थवाचित्वापत्तेः । विस्तरेण चात्र वार्तिककृता आन्ध्रद्रविडभाषयोरेव सादृश्येनाधिकाक्षरप्रक्षेपादिना च संस्कृतशब्दत्वकल्पनया तदर्थकत्वकल्पने अनेकविरोधोत्प्रेक्षासं-

भत्वाद्यवस्थितशब्दार्थावधारणासंभव उपपादितः किमुत तदा तेभ्योऽपि प्रत्यन्तवासिनां पारसीरोमकादीनां भाषासु तदवधारणमिति न म्लेच्छप्रसिद्धेः शब्दार्थनिर्णयेऽपि धर्माधर्मयोरिव प्रामाण्यम् ।

एवं सत्यपि शब्दार्थतत्त्वावधारणस्य वृद्धव्यवहारमात्रप्रमाणकत्वात् यद्यभिधेयनिर्णये म्लेच्छव्यवहारस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथापि तद्व्यवहारस्य तान्प्रत्येव तत्प्रयुक्तशब्दविषये निर्णायकत्वं स्यात्, नार्यान् प्रति। आर्यप्रयुक्तशब्दविषये म्लेच्छानां वैदिकशब्दवच्छ्रवणाभावात् । तच्छ्राविणां चार्याणां म्लेच्छसम्भाषणतद्भाषाप्रयोगयोः निषेधेन तत्प्रसिद्धार्थसम्बन्धग्रहणासम्भवात् । अतश्च गृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्यार्थाभिधायकत्वात् म्लेच्छानां सम्बन्धग्रहणसम्भवेऽपि आर्याणां तदसम्भवान्न तान् प्रति म्लेच्छव्यवहारस्य निर्णायकत्वम् ।

किञ्च म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणे निगमादीनामानर्थक्यापत्तिः । सर्वत्र व्यवहारादेवार्थनिर्णयोपपत्तेः । न च यत्र म्लेच्छप्रसिध्यापि नार्थनिश्चयः तादृशविषये निगमाद्यर्थवत्तोति वाच्यम् । म्लेच्छदेशानामानन्त्येन सर्वान्वेषणस्याशक्यत्वात्प्रसिध्यभावानिश्चयानुपपत्तेः । अतश्च सर्वदेशान्वेषणबाधशङ्काया दुष्परिहरत्वान्न क्वचिन्निगमादिना अर्थनिर्णय इति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । अस्मत्पक्षे तु आर्यावर्तस्याल्पत्वेन तदन्वेषणस्य सुकरत्वात्तदप्रसिद्धार्थकशब्दविषये निगमादीनामर्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यम् ।

अत एव यद्यपि म्लेच्छप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धिरूपा क्लृप्ता च, निगमादिप्रसिद्धिस्तु अवयवप्रसिद्धिरूपा कल्प्या च । अतश्च रथकाराधिकरणन्यायेन क्लृप्तकल्पनान्यायेन च म्लेच्छप्रसिद्धेरेव बलीयस्त्वं भवेत् । तथापि निगमादिवैयर्थ्यापत्तेरानर्थक्यप्रतिहतन्यायेन म्लेच्छप्रसिद्धेरेव दौर्बल्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । एवं च पील्वधिकरण-

व्युत्पादितम्लेच्छप्रसिद्धिगतम्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यन्यायः शिष्टाकोपाधिकरणन्यायात् पराहतोऽपि पुनरुज्जीवितो भवति ।

तथाहि—यद्यपि प्रसिध्याश्रयभूतार्यम्लेच्छगतबलाबलापेक्षया प्रसिद्धिस्वरूपगतस्य क्लृप्तत्वकल्प्यत्वकृतबलाबलस्य समुदायावयवप्रसिद्धिकृतबलाबलस्य च शिष्टाकोपाधिकरणव्युत्पादितप्रमेयबलाबलन्यायेन बलवत्त्वावगमादार्यम्लेच्छगतबलाबलस्यात्र नावकाशो भवेत्, तथापि स्वरूपगतबलाबलद्वयस्यात्र निगमाद्यानर्थक्यप्रसङ्गेन बाधितत्वात् बाधकबाधे बाध्यस्य निरपवादत्वादिति न्यायेनाश्रयकृतबलाबलस्य पुनरुज्जीवनादापि न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणसिद्धिः ।

यदा तु वार्तिककारमते शिष्टाकोपाधिकरणेन प्रमेयबलाबलस्य बलवत्त्वनिरूपणं तदा प्रसिद्धिस्वरूपगतबलाबलत्वस्यात्रैव विचार्यत्वादाश्रयदोषेण च दुष्टस्य क्लृप्तस्याप्यनाश्रयणीयत्वादाश्रयकृतबलाबलेनैव सुतरां न म्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणलाभः । अतो निगमादिवशेनैव धातुतोऽर्थप्रकल्पनम् ।

यद्यपि च निगमादिभ्योऽनेकार्थप्रतिभानं तथाऽपि अक्षादिशब्दवत्प्रकरणादिवशेनार्थविशेषावधारणं, तदभावे, तु असम्भवद्व्युत्पत्तिकपदार्थ (१)व्यावृत्त्या सम्भवद्व्युत्पत्तिकपदार्थविशेषरूपेणैवावधारणं भविष्यतीति नानुपपन्नम् । तस्माच्छास्त्रस्थार्यप्रसिद्धिरेव बलीयसीति प्राप्ते—

अभिधीयते—शब्दान्तरेषु विप्लुतिशङ्कानिराकरणाशक्तावपि पिकादिशब्दानां वेदादिप्रयुक्तत्वेनाविभक्तिकम्लेच्छप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रस्य तावदविप्लुतिनिश्चयान्नित्यवेदप्रयुक्तत्वेन च जात्यादिरूपनित्यार्थवाचित्वकल्पनावश्यंभावे सति मुख्यार्थान्तराप्रसिध्या कोकिलादौ तत्सदृशे गौणत्वायोगात् स्वसमानार्थकोकिला-

१. व्यावृत्त०

दिशब्दासादृश्याच्च गाव्यादिशब्दवत् तन्मूलकस्य शक्तिभ्रमस्याप्यसम्भवेनार्थस्याप्यविप्लुतिनिश्चयादनादिम्लेच्छव्यवहारोऽपि वाचकत्वकल्पक इत्युपपन्नं तस्याप्यभिधेयनिर्णये प्रामाण्यम् ।

न च तान् प्रति तत्पूर्ववृद्धव्यवहारस्य प्रामाण्यसंभवेऽपि म्लेच्छानां वैदिकशब्दश्रवणाभावादार्याणां च तत्संभाषणतद्भाषाशिक्षणयोर्निषेधान्न तत्प्रसिद्धेऽर्थे आर्याणां सङ्गतिग्रहसम्भव इति वाच्यम् । अतिक्रान्तनिषेधेभ्यः द्वैभाषिकेभ्यो म्लेच्छानां वैदिकशब्दग्रहणसम्भवात्तैरेव चार्येभ्यो म्लेच्छप्रसिद्धार्थोपदेशोपपत्तेः सङ्गतिग्रहे बाधकाभावात् ।

यत्तु तेषामनभियुक्तत्वात्तत्प्रसिद्धेरनादरः इत्युक्तम्, तददृष्टार्थधर्माधर्मविषये तेषामभियोगाभावेऽपि असति बलवति विरुद्धे प्रमाणान्तरे अभिधेयार्थनिर्णये प्रामाण्यस्य सुखोपपादत्वादयुक्तमेव । दृष्टार्थव्यवहारेषु च तेषामार्येभ्योऽपि महानभियोगो गृह (१)सेवाकृषिगृहनिर्माणादिषु । आवश्यके च क्रोमादिशब्देषु म्लेच्छप्रसिद्ध्यपेक्षणमार्याणाम्, अन्यथा त्रिशस्तपश्वत्रयवाधिकारात् सामान्यतः पश्वत्रयववाचित्वज्ञानेऽपि विशेषापेक्षायां निरुक्तादिभ्योऽपि विशेषनिर्धारणस्य कर्तुमशक्यत्वेन तदर्थानुष्ठानायोगप्रसङ्गात् । अतश्च पश्वत्रयवत्वसामान्यांशे म्लेच्छप्रसिद्धेः सम्वादेन अगत्या प्राणिवधाभियुक्तम्लेच्छप्रसिद्धार्थग्रहणमावश्यकम् । तेन यथैव निषादेष्ट्यां (२)'कूटं दक्षिणा' इति विहिते य एवैतेन द्रव्यान्तरमिश्रहिरण्यरूपेण कूटेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्वं ज्ञायते, तथैवेहाऽपि पिकादिशब्दानां वेदप्रयुक्तानां आर्येभ्यश्चाप्रतीयमानार्थकानां म्लेच्छेभ्योऽप्यर्थप्रतीतिर्न विरुध्यते ।

किञ्च कोकिलादिरूपस्यार्थस्यार्यदेशे प्रसिद्धत्वात्तदर्थं म्लेच्छानपेक्षणेऽपि पत्रोर्णवारवाणाद्यर्थानां स्वरूपेणार्यदेशेऽप्रसिद्धेः

१. सेवाऽऽकृति २. मै. सं.२-२-४.

तदर्थं तावत् म्लेच्छापेक्षणमावश्यकम् । अतश्च कोकिलादिष्वपि पिकादिपदवाच्यत्वेनार्येष्वप्रसिद्धेः तदर्थमपि म्लेच्छप्रसिद्ध्यपेक्षणे को विरोधः ।

यत्तु म्लेच्छप्रसिद्धार्थाङ्गीकरणे निगमाद्यानर्थक्यमित्युक्तम्, तन्न ; निगमादीनां हि आर्यम्लेच्छव्यवहारादिना प्रसिद्ध एवार्थे तन्निर्वचनकरणादिना निमित्तमात्रोक्तौ व्यापारः, नत्वपूर्वार्थप्रतिपादने ।

यत्तु तेषामपि क्वचिदपूर्वार्थप्रतिपादनम्, यथा (१)'उत त्वः पश्यन्' इत्यादौ त्वादिशब्दानामेकाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं निरुक्ते, सघि हिंसायामित्यादौ च सघ्यादिशब्दानां हिंसाद्यपूर्वार्थप्रतिपादनं व्याकरणे, तत्प्रायिकं प्रासङ्गिकं च । न त्वेतावता म्लेच्छप्रसिद्ध्यङ्गीकारे तेषामानर्थक्यम्, तेषां निमित्तकथनरूपस्वव्यापाराविघातात् । न च तेषामपूर्वार्थप्रतिपादनपरत्वाभावे निमित्तमात्रप्रतिपादनपरत्वे तत्प्रयोजनाभावादानर्थक्यम्, षडङ्गवेदाध्ययनविधिबलात् निरुक्तादिजन्यपदार्थनिर्वचनज्ञाने सत्येव तत्पूर्वककर्मानुष्ठानात्फलसिद्धिः, नत्वन्यतोऽपि निर्वचनज्ञाने अव्युत्पन्नपदार्थस्वरूपज्ञानेऽपिचेति कल्पनेन सार्थक्योपपत्तेः ।

अथ वा अस्तु निगमादीनामपूर्वार्थप्रतिपादनेऽपि व्यापारः, न निमित्तकथनमात्र एव, तथापि यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमित्यर्थकल्पनोपायोक्तेः यत्र म्लेच्छानामप्यथाप्रसिद्धिनिश्चयः तद्विषये निगमाद्यर्थवत्तेति न वैयर्थ्यम् ।

म्लेच्छदेशानन्त्येऽपि च देशान्तरागतपुरुषवार्तापरम्परया सर्वम्लेच्छदेशप्रसिद्ध्यभावनिश्चयोपपत्तिर्न विरुध्यते । एवं सत्यपि यदि बाधशङ्का दुःपरिहरेत्याशंक्येत ततो धूमस्याग्निसम्बन्धेऽपि (२)व्यभिचारशङ्कायाः दुष्परिहरत्वाद्धूमादप्यग्निनिश्चयेन न भवित-

१. ऋ. सं. ८-२-२३. २. बाध.

व्यम् । अतश्च निगमादेरर्थवत्त्वेनानर्थक्यप्रतिहतत्वाभावान्म्लेच्छप्रसिद्धेः क्लृप्तत्वसमुदायप्रसिद्धिरूपत्वाभ्यामपि बलवत्त्वमव्याहतम् ।

न च म्लेच्छरूपाश्रयदौर्बल्यदोषेण दुष्टस्य क्लृप्तस्याप्यनाश्रयणीयत्वम्, म्लेच्छानां धर्माधर्मप्रतिपादनविषये दुर्बलत्वेऽपि दृष्टार्थव्यवहारविषये दुर्बलत्वाभावात् । एवं सत्यपि यदि पिकादिशब्दानामर्थान्तरं विशेषरूपेण निगमादिभिरुदाह्रियेत, ततः पील्वादिवदेव म्लेच्छप्रसिद्धिरपि गौणत्वादिना नीयेत, नत्वेतत्तथोदाह्रियते । सामान्यतस्तु अनेकार्थसाधारणं धातुनोऽर्थप्रकल्पनं कल्प्यत्वावयवप्रसिद्धिरूपत्वाभ्यां दुर्बलमेव ।

किञ्च पिकादिशब्दानां निरुक्तादिवशेनापि अवगतार्थान्वाख्यानं पिबति,पाति,पचतीत्यनेकधातुसाधारणत्वान्म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुगुणमेव, कोकिलादीनामपि पानादियोगस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो विरोधाभावादपि म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थः पिकादिविधावाश्रयणीय इति सिद्धम् ।

सूत्रं तु बलवत्प्रमाणेनाविरुद्धं उपदिष्टं वैदिकविधौ ग्राह्यत्वेन प्रतीयेत इति व्याख्येयम् ।

इति पिकनेमाधिकरणम् ।

(६) कल्पसूत्राधिकरणम् ।

सू—प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ १–३–१२ ॥ (पू०)

इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । तत्र कल्पा नाम प्रयोगं कल्पयन्तीति व्युत्पत्तिसिद्धरूपप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्था: बौधायनीयश्रावहमाशकाद्याः । सूत्राणि तु सूचयन्तीति व्युत्पत्त्या 'ऋचं पादग्रहण' इत्यादिसंज्ञापरिभाषादिरूपेण प्रयोगविशेषोन्नायकलक्षणप्रतिपादकाः

आश्वलायन, बैजवाप, कात्यायनादिकृताः । ते च किं वेदवदपौरुषेयाः सन्तः स्वतः प्रमाणम् ? उत तेऽपि वेदरूपा एव, किं वा पौरुषेयास्सन्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाणमिति संदेहः ।

अत्र पादाध्यायसङ्गती तावत्स्पष्टे । म्लेच्छाचाराणां केषांचिदनादित्वेन शिष्टाचारतुल्यतया स्वतः प्रामाण्येऽभिहिते इहापि वेदत्वेन वेदतुल्यतया वा स्वतः प्रामाण्योपपत्तेः नैषां वेदमूलत्वं तद्विरोधे चाप्रामाण्यं युक्तं इत्यनन्तराधिकरणव्युत्पादितस्वतःप्रामाण्योपजीवनेन स्मृतिविरोधाधिकरणद्वयाक्षेपात्तु प्रकृतसङ्गतिः । स्वतः प्रामाण्याभावाच्चानन्तरा ।

नचैवं स्मृत्यधिकरणसिद्धवेदमूलत्वाक्षेपे उच्यमाने स्मृतिष्वपि तदापत्तेः कल्पसूत्रमात्रोदाहरणानुपपत्तिः । कल्पसूत्राणां सर्वत्र प्रत्यक्षपठितवेदार्थोपनिबन्धनेन वेदमूलत्वे तत्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरवद्वेदत्वस्य वेदतुल्यत्वस्य वा शङ्कितुं शक्यत्वेऽपि स्मृतीनां सामस्त्येन तदभावात्स्वातन्त्र्यशङ्काऽनुपपत्तेः ।

अस्तु वा (१)'अङ्गत्वासमभिव्याहारादि'सादिकल्पसूत्रेष्वपि अनुपलभ्यमानवेदमूलेषु स्वातन्त्र्यशङ्कानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् तत्र वा तदुपपत्तौ स्मृतिष्वपि तदापत्तेः सकलं विद्यास्थानजातमिहोदाहरणम् ।

अथ वा अङ्गान्यत्रोदाहरणम्, तेषां हि 'षडङ्गमेके' इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्यशङ्कोपजायते । यदा तु वार्तिककारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिग्रन्थानां वेदमूलत्वासम्भवेनाप्रामाण्यं प्रतिपादितम्, तदा इहापि तेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यसम्भवात्तदधिकरणसिद्धाप्रामाण्याक्षेपेणेह पूर्वपक्षकरणात्तेषामप्युदाहरणत्वम् ।

तदेवमत्र कल्पसूत्रादिकमुदाहृत्य किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं सम्भवत्युत नेति विचारः । तत्रैवं पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः—यथैव स्मृत्यधिकरणे भ्रान्त्यादिकल्पनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लघुभूत-

१. का. श्रौ. ४. २९.

त्वाद्वेदमूलत्वमेवाश्रितं तथैव दृढत्रैवर्णिकपरिग्रहेणावश्यवक्तव्ये प्रामाण्ये वेदमूलत्वकल्पनापेक्षयाप्यपौरुषेयत्वकल्पनाया लघुत्वात्तदेव युक्तमाश्रयितुम्। वेदमूलत्वकल्पने हि पुरुषः, तन्मूलप्रमाणं वेदः, तन्नित्यत्वं, इति त्रितयं कल्प्यं, तद्वरमकर्तृकतैव युक्ता समाश्रयितुम्। अतश्चापौरुषेयत्वसाम्यादेतेषामपि वेदत्वम्। यदि तु तेषु वेदशब्दप्रयोगाभावाद्वेदत्वासम्भव आशंक्येत ततोऽस्तु वेदतुल्यम्। सर्वथा न वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम्।

अङ्गानां तु 'मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयं, षडङ्गमेके, इति गौतमेन वेदत्वस्मृतेः शक्यं वेदत्वमप्याश्रयितुम्।

किञ्च कल्पसूत्राणां प्रायशः सकलजनप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनात् तन्मूलत्वे च तत्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरवदेवापौरुषेयत्वाश्रयणम्।

किञ्च पौरुषेयत्वे अमीषां विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थत्वान्न धर्मप्रमाजनकत्वमिति धर्ममूलत्वस्मरणानुपपत्तिः। न हीष्टसाधनत्वमात्रेण धर्मत्वम्, कृष्यादावपि तदापत्तेः। अपि तु विध्यनुष्ठापितत्वपर्यन्तेन, न च विधिः पौरुषेयेषु लिङ्गादिषु समस्ति, तेषां पुरुषाभिप्रायमात्रप्रतिपादकत्वस्य स्थापितत्वात्।

किञ्च मन्त्रैरेव स्मर्तव्यं इति नियमवद्वेदेनैवावगतं कर्माभ्युदयकारि भवति इति स्वाध्यायविधिवशेन नियमावगमान्मन्त्रादिग्रन्थानां चावेदत्वे तज्जन्यावगमस्याभ्युदयकारित्वाभावात्प्रणयनवैयर्थ्यापत्तिः। कथं चैषां पौरुषेयत्वे नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वोपपत्तिः?। श्रूयते हि (१)"अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इत्युक्त्वा "यदृचोऽधीते, यद्यजूंषि, यत्सामानि, यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पा"निति। न च प्रवाहनित्यत्वकल्पनया तदुपपत्तिः। तत्कल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वेनाप्रामाणिकत्वात्।

---

१. तै. आर. १०.

एवं शाक्यादिग्रन्थेभ्योऽपि धर्माधर्मविषयावगतिस्तावत्स्वसंवेद्या, तस्याश्च स्वतः प्रामाण्यस्य स्थापितत्वादाप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावेऽपि नाप्रामाण्यम् । न च मीमांसकैः स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि शाक्येन तदनभ्युपगमात् तदङ्गीकारे अपसिद्धान्तापत्तिः । 'उत्पादाद्वा तथागतानां अनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्मनित्यतेति' शाक्येन प्रवाहनित्यत्वेन कूटस्थनित्यत्वेन वा धर्मनित्यत्वस्योक्तत्वात् तन्नित्यत्वस्य च तत्प्रतिपादकागमनित्यत्वमन्तरेणानुपपत्तेः, नित्यानां चागमानामस्वतस्त्वे प्रामाण्यानिर्वाहात्स्वतस्त्वाभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तानापत्तेः । एवं सत्यपि यदि सकर्तृकत्वमभ्युपगम्येत ततः कर्तृदोषेण प्रामाण्यावगतिर्बाध्येतापि, न तदभ्युपगमः शक्यते कर्तुम् । तत्कर्तृपुरुषस्य तन्मूलभूतभ्रान्त्यादेश्च कल्पनेऽतितरां गौरवापत्तेः । अतश्च लाघवादेतेषामकर्तृकतैवाभ्युपगन्तुं युक्ता ।

न च मानवमाशकबौद्धादिसमाख्यया सकर्तृकत्वावगमादकर्तृकत्वानुमानपराहतिः शंक्या । समाख्यायास्तृतीये प्रमाणान्तरप्राप्तकर्तृविशेषनियामकत्वमात्राभ्युपगमेनाप्राप्तकर्तृप्रमापकत्वाभावाल्लाघवेन चाकर्तृकत्वानुमितौ जातायां सामान्यतः कर्तृप्राप्त्यभावेन समाख्यायास्तन्नियामकत्वानुपपत्तेः । अतश्च काठकादिसमाख्यावदेव मानवादिसमाख्यापि प्रवचननिमित्तत्वेनोपपादनीया ।

न च समाख्यया अनुमानपराहतावपि 'मशकेनेदं कृतं' इति दृढाविच्छिन्नाध्येतृस्मरणेन तत्पराहतिः शंक्या । "शैशवं भवति शिशुर्वा आङ्गिरसो मंत्रकृतां मन्त्रकृदासीत्"इत्यादाविव करोतेः 'गन्धनावक्षेपणछेदनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ्" इति स्मृत्यालोचनया अनेकार्थत्वावगतेः प्रकथनाभिप्रायेणाप्युपपत्तेः । न चार्थवादाद्यभावेन वेदमुद्रारहितत्वादवेदत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षता शङ्क्या । अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्याप्येवंविधत्वेनानैकांतिकत्वात् । वेदतुल्यत्वानुमानस्य वेदमुद्रारहितत्वेऽप्यव्याहतत्वाच्च । अत एव

लाटद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यां माशकं प्रकृत्योक्तम् (१)"तत्प्रत्यक्षविहितं त्वार्षकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते इति।

तस्मादेवंजातीयकमिदं प्रयोगस्य साक्षादेव विधायकं, न तु मूलभूतप्रमाणानुमानेन न वा सर्वथा अप्रमाणमिति सूत्रार्थः॥

सू—नासन्नियमात॥ १-३-१२॥ (सि)

नैतेऽपौरुषेयाः, लाघवं हि प्रमाणोपष्टम्भकम्। न तु प्रमाणान्तरोपमर्देन स्वतः प्रमाणम्। तदिहात्र दृढाविच्छिन्नाध्येतृपरम्परया मन्त्रादीनां कर्तृत्वस्मरणेन तावत्सकर्तृकत्वं प्रमितम्। न चैतादृशतदभावसाधकं किंचित्प्रमाणमस्ति स्मर्तव्यास्मरणमेव हि दृश्यादर्शनवत्तदभावसाधकं स्यात्, न तु तदस्ति। लाघवस्य तु तर्कविधया प्रमाणोपष्टम्भकमात्ररूपत्वान्न स्वतः प्रमाणत्वम्। अन्यथा कालिदासादिवाक्येऽपि लाघवेनाकर्तृकत्वापत्तेः।

वेदेऽपि तु न लाघवमात्रेणाकर्तृकत्वसिद्धिः; किन्तु स्मर्तव्यास्मरणादेव। न हि तत्र वेदाध्येतॄणां परम्परया सकर्तृकत्वस्मरणम्।

यदपि तार्किकादीनां ईश्वरप्रणीतत्वादिस्मरणं तदपि न वेदाध्येतृपरम्परास्मरणमूलकम्। अपि तु अनुमानादिरूपन्यायाभासमूलमेव। आभासत्वं च तेषां लाघवतर्कसहकृतस्मर्तव्यास्मरणादेवावगम्यते। अतश्च वेदस्योक्तरीत्याऽपौरुषेयत्वावगतेः क्वचिदन्यपरे वाक्ये 'मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासी' दित्यादौ लाक्षणिकानुशासनबलेन प्रकथनार्थतयापि व्याख्यानं नानुपपन्नम्।

मन्वादिस्मृतीनां तु कर्त्रभावसाधकप्रमाणाभावेन प्रत्युत तत्स-

---

१ लाट्या. श्रौ. १०-२०-११ "प्रत्यक्षविहितमेतदार्षेयकल्पेन सर्पसत्रं तत्र तस्मिन् अनुमानं न विद्यते।......न च शक्यं प्रत्यक्षविहितमनुमानेन प्रत्याख्यातुं विकल्पयितुं वा. तद्यथाऽऽर्षेयकल्पेन कृतं तत् तथैव स्यात्" इत्यग्निस्वामी।

त्त्वसाधकप्रमाणस्यैव सत्त्वात् न प्रकथनार्थतया व्याख्याने(१)प्रमाणमस्ति । अतश्च कर्तुः सामान्यतः प्राप्तेः सत्त्वात् मानवादिसमाख्याया अपि कर्तृविशेषनियामकत्वोपपत्तिः ।

एवं सत्यापि यदि त्रैवर्णिकानां धर्ममूलत्वस्मरणं अपौरुषेयत्वं विना नोपपद्येत ततः कल्प्येतापि तत् । तत्तु वेदमूलत्वेनाप्युपपन्नतरमिति नापौरुषेयत्वसिद्धिः । यदपि च 'षडङ्गमेके' इत्यङ्गानां वेदत्वस्मरणं तदप्येकग्रहणादेव पूर्वपक्षत्वप्रतीतेर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं' इत्यस्य च एकपदरहितस्य सिद्धान्तत्वप्रतीतेरसन्मूलकम् ।

शाक्यादिग्रन्थानां तु अपौरुषेयत्वं स्वसिद्धान्तभङ्गापत्तेश्चायुक्तम् । तन्मते हि प्रतिसंख्यानिरोधाख्यस्य ध्वंसस्य अप्रतिसंख्यानिरोधाख्यस्य च प्रागभावस्य व्योम्नश्चा(२) वरणाभावरूपस्यावस्तुत्वेन नित्यत्वेऽपि तदतिरिक्तस्य वस्तुनो वर्णादेः क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तद्घटितपदवाक्यसमुदायात्मकस्यागमस्य कूटस्थनित्यत्वं तावद्दुरभ्युपगमम् ।

प्रवाहनित्यत्वमपि च तद्गतस्य कस्यचिज्जात्यादेः कूटस्थनित्यतामन्तरेणानुपपन्नमिति जात्यादेः कूटस्थनित्यताङ्गीकारे तदवस्थैव क्षणिकत्वाभ्युपगमभङ्गापत्तिः । अतश्चैषामपौरुषेयत्वासम्भवाद्वेदविरोधित्वेन च वेदमूलत्वस्याप्ययोगादप्रामाण्यमेव ।

कल्पसूत्रादीनां तु स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलत्वोपपत्तेर्नाप्रामाण्यम् ।

यत्तु—प्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनेन कल्पसूत्राणां प्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः शाखान्तरतुल्यतेत्युक्तम् । तन्न ; नानाशाखागतानां वैकल्पिकानां एकादशनवद्वादशकपालत्वादीनां समुच्चितानां च प्रयाजा-

१. किञ्चित् कारणमस्ति २. धारणाभाव.

ध्यनुमन्त्रणमन्त्रादीनां शाखान्तरीयवाक्याधीनबाधोपसंहारपरिसङ्ख्यापदार्थलक्षणापूर्वताक्रमादेश्चोपसंहारो मीमांसाभिज्ञैः स्वशाखामात्राध्यायिभिः क्वचिदुदाहरणविशेषे ज्ञायमानेऽपि सर्वोदाहरणेषु ज्ञातुमशक्यत्वात्तदर्थस्मृतिविक्षेपकार्थवादत्यागेन सान्तत्यानुष्ठानस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च प्रणयनार्थवत्त्वोपपत्तेः । प्रत्युत इह शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात्त्वन्मत एव तुल्याध्येतृकत्वात् विध्यन्तरानर्थक्यम् । अतश्चाभ्यासाधिकरणन्यायेन अनेकादृष्टकल्पनानुविद्धकर्मान्तरत्वकल्पनायामत्यन्तगौरवापत्तिः । अस्मन्मते तु प्रत्यक्षविधिविहितार्थानुवादकत्वेऽप्यनुष्ठानसौकर्यार्थं कल्पादिद्वारोपस्थापनमर्थवत् ।

यत्तु—स्वाध्यायविधिवशेन वेदजन्यावगमस्यैवाभ्युदयकारित्वावगमात् न कल्पसूत्राणां तदुपस्थापकत्वमिति, तत् 'ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति वचनैकवाक्यतया साङ्गवेदजन्यागमस्यैवाभ्युदयकारित्वावगमेन कल्पसूत्राणामपि तदुपपत्तेरनर्थकम् ।

किञ्चार्थावगमं प्रति वेदमात्रनियमेऽपि अर्थतात्पर्यावधारणाफलकमीमांसावदेव कल्पादीनामपि अनुष्ठानसौकर्यफलकत्वेन भिन्नकार्यत्वान्न निवृत्तिः । न हि व्रीहिनियमेऽप्युपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य निवृत्तिरिष्टा । अतश्च कल्पादिप्रणयनवैयर्थ्यमनाशङ्क्यमेव ।

नचैवमध्यनेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम्, स्वाध्यायविधाविव यथाऽध्यायपदोक्तायाः शाखायाः स्वशब्देन विशेषणात् पारम्पर्यागतैकशाखाध्ययननियमः तथा (१)"बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्" इत्यस्मिन्शाखान्तराधिकरणसिद्धसर्वाङ्गोपसंहारानुकल्पविधौ गृह्यसूत्रस्य स्वशब्देन विशेषणात्पारम्पर्यागतैकगृह्यसूत्राध्ययननियमप्रतीतेः । न

१. वचनमिदं शातातपवचनत्वेनोपन्यस्तं स्मृतिमुक्ताफले । परन्तु नैवोपलभ्यते इदानींतनमुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशातातपस्मृतौ वृद्धशातातपस्मृतौ वा.

चात्र गृह्यग्रहणं विवक्षितम् । तत्तच्चरणपरिगृहीतकल्पसूत्राणामपि पारम्पर्यपरिग्रहानिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वात् । अतश्चानेककल्पसूत्राध्ययनस्याप्रसक्तत्वान्नानेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम् ।

अस्तु वा मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिवत् कल्पसूत्राणामनेकेषामध्ययनप्रसक्तिः, तथापि एकमेव कर्म श्राद्धादिवदग्निहोत्रादिकं विकल्पेनैकेनैव कल्पसूत्रेणोपस्थापितमनुष्ठेयमिति नानेकैरुपस्थापनवैयर्थ्यम् ।

यदपि विधायकोपस्थापनमात्रेण चरितार्थत्वान्नैषां धर्मप्रमाजनकत्वसम्भव इत्युक्तम्, तदपि यत्रैषां मूलभूता श्रुतिः न प्रत्यक्षा तत्र तावत्पौरुषेयत्वेन लौकिकवाक्यवद्धर्मप्रमाजनकत्वाभावेऽपि मूलभूतप्रमाणोपस्थापकत्वेन धर्मप्रमाप्रयोजकत्वाद्भाक्त एव प्रामाण्यव्यवहार इति स्मृत्यधिकरण एव निरस्तम् । यत्रापि मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षा तत्रापि तात्पर्यावधारणस्य कल्पसूत्राद्यधीनत्वात्तात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्प्रामाण्योपपत्तिः ।

अत्र केचित्–'षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति षडङ्गानामपि धर्मप्रमाजनकत्वबोधनेन साङ्गवेदादेवावगतं कर्माभ्युदयकारि भवतीति नियमावगतेरभ्युदयसाधनीभूतस्य कर्मणो या प्रमा तज्जनकत्वेन कल्पादीनां प्रामाण्यम् ।

एवं मन्त्राणामपि स्मारकत्वनियमात्तज्जन्याया एव स्मृतेरभ्युदयकारित्वावगमेन तादृशकर्मविषयप्रमाजनकत्वेनैव तेषामपि प्रामाण्यमित्याहुः ।

तन्न; अभ्युदयशिरस्कत्वरूपविशेषणविषयकप्रमाजनकत्वेन वा प्रामाण्यमभिप्रेतम् ? ज्योतिष्टोमादिकर्मरूपविशेष्यविषयकप्रमाजनकत्वेन वा ? । नाद्यः; अभ्युदयशिरस्कत्वस्य 'षडङ्गो वेदोऽध्येयः' इति षडङ्गाध्ययनविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेयत्वाभावात् । मन्त्रेष्वपि हि अभ्युदयकारित्वं तन्नियमविधेरेव प्रमेयं, न मन्त्राणाम् । अत एव मन्त्राणां पदार्थविषयैव प्रामाण्यमित्युक्तं मन्त्राधिकरणे ।

नान्त्यः ; ज्योतिष्टोमादेः स्वस्वविधिप्रमेयत्वेन कल्पादिप्रमेयत्वाभावात् । तस्मात् श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थविषयप्रमाजनकत्वेनैव प्रामाण्यं कल्पादेः । न चैवं अहिंसादिविषयशाक्यादिवचनानामाधुनिकप्रणीतग्रन्थस्य वा श्रुतितात्पर्यज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यापत्तिः । तत्कर्तुः श्रुतितात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाद्ग्रन्थानां तात्पर्यप्रमाजनकत्वासम्भवेन प्रामाण्यानापत्तेः । मन्वादीनां तु ऋषित्वेन तात्पर्यज्ञानवत्त्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात्तद्ग्रन्थानामप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितप्रमाजनकत्वसम्भवेन युक्तं प्रामाण्यम् ।

यत्तु—कल्पादीनां पौरुषेयत्वे नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तिरित्युक्तम् । तत् एवंजातीयकानां ग्रन्थानां सर्वकालं केषांचित्संभवेन प्रवाहनित्यतया व्रीह्यादिवदेव परिहर्तव्यम् । यथा च तत्र व्रीहित्वादिजातिमादायानित्यसंयोगविरोधपरिहारः तथा सर्वग्रन्थेषु वाक्यत्ववत्कल्पत्वजात्यनङ्गीकारेऽपि क्लृप्तिधात्वर्थानुसारेण वेदार्थप्रकल्पकत्वरूपेणैकेनोपाधिना सूपपादत्वादेवानित्यसंयोगपरिहारो द्रष्टव्यः ।

सूत्रं तु प्रागसतामेव कल्पादीनां निबन्धनरूपनियमस्मृतेर्नापौरुषेयत्वमिति व्याख्येयम् ।

सू—अवाक्यशेषाच्च ॥ १. ३. १३. ॥

प्रायशो वेद(१)व्याख्यारूपस्यार्थवादादेः कल्पादावसत्त्वादपि नापौरुषेयत्वकल्पनया वेदत्वाध्यवसानम । एवं सत्यपि यद्यरुण, पराशरशाखाब्राह्मणवत् दृढवेदत्वस्मरणं भवेत् तदा अभ्युपगम्येतापि तत् । न तु तदस्तीत्युक्तमेव ।

यत्तु माशकं प्रकृत्य 'तत्रानुमानं न विद्यते' इति लाटद्राह्यय-

१.वृत्ति.

णसूत्रकारवचनं तदस्मदादिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन स्मृतिपुराणादिवैषम्यप्रतिपादनपरं द्रष्टव्यम् ।

सू—सर्वत्र च प्रयोगात् सन्निधानशास्त्राच्च ॥ १.३.१४. ॥

ननु यदि कल्पादीनां वेदमूलत्वेनापि प्रामाण्यं नियतमेव, (१)तदापि किं विचारप्रयोजनम्? तदुच्यते—यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं अनुपलभ्यमानश्रुति च वचनमुच्यते तत्र यावच्छ्रुतिदर्शनं विरोधाधिकरणन्यायेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

यत्रापि च न्यायोपन्यासपूर्वकं किञ्चिदुच्यते, तत्रापि तन्मूलभूतश्रुतिसत्त्वे न्यायोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेर्न्याय एव तन्मूलं, न श्रुतिः इत्यवधारणात् न्यायस्य च मीमांस्यमानस्याभासत्वावधारणे तस्याप्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं यावच्छ्रुतिदर्शनमभ्युपगन्तव्यम् । श्रुतिदर्शनोत्तरं तु न्यायोपन्यासस्य हेत्वर्थवादत्वमङ्गीकृत्य वचनेन प्रतिपक्षन्यायस्यैवाभासीकरणं द्रष्टव्यम् ।

यत्र तु न्यायोपन्यासं विनैव वेदोपस्थापितन्यायान्तरविरुद्धं चोच्यते तत्र सत्यपि न्यायविरोधे तन्मूलभूतश्रुत्यनुमानस्य बलवद्बाधकाभावेन निरोद्धुमशक्यत्वादनुमितश्रुतिमूलकेनापि कल्पसूत्रेण न्यायस्यैव बाधः । अत एव नवमे न्यायेन अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदगतानां हरिवदादिशब्दानामनूहे साधिते याज्ञिकस्मरणेनोहितपाठानुमानान्न्यायस्यैवाभासत्वं 'तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः' इत्यादि भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टीकृतम् ।

अतश्चास्मिन्नधिकरणे यद्वार्तिके अविशेषेण न्यायस्य कल्पसूत्रबाधकत्वमुक्तं तदपि न्यायोपन्यासपूर्वक एव तस्मिन्नित्यवगन्तव्यम् । तद्यथा,—सवनीयपशुपुरोडाशं प्रकृत्य '(२)अक्रियामेके, अ-

---

१. सिद्धान्ते ऽभिमतम्.　　२. आश्व. श्रौ. ५-१३-९.

न्यत्र तदर्थवादवदनात्" इत्याश्वलायनसूत्रे अर्थवादोत्थापितन्याय-मूलकतैव तदुपन्यासादवगम्यते, न स्पष्टश्रुतिमूलकता ।

तथाहि-अयं हि तस्यार्थः । अग्नीषोमीये हि पशुपुरोडाशस्य छिद्रापिधानार्थत्वं रात्रिसत्रवत् "(१)सुषिरो वै तर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्खिदति यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानाय" इत्यर्थवादादवगम्यते । अतश्च सवनीये उपकारपृष्ठभावेनातिदेशात्प्राप्तस्य पशुपुरोडाशस्य (२)"अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते अपिहित्या अच्छिद्रताया" इत्यर्थवादादेव छिद्रापिधानार्थत्वेन विधीयमानैः सवनीयपुरोडाशैरेव कार्यसिद्धेः प्रत्याम्नानेन बाधात् (३)वपया प्रातः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति लिङ्गेन प्रतिप्रसवाद्विकल्प इति ।

एतस्य हि न्यायस्य द्वादशाधिकरणन्यायेनैवाभासत्वम् । तत्र हि 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपति" इत्यनेन विहितस्य पुरोडाशस्य वाक्येन देवतासंस्कारकत्वस्य दशमे स्थापितत्वाच्छिद्रापिधानार्थत्वं पर्णमयीन्यायेन प्रत्यक्षविरोधाच्चार्थवादमात्रं इति नित्यमेवातिदेशेन पुरोडाशः सवनीये कर्तव्य इत्युक्तम् । अतश्च न्यायेनैव सूत्रोक्तस्य न्यायस्याभासत्वावगमाद्यावच्छ्रुतिदर्शनं सिद्धमननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।

यत्तु शास्त्रदीपिकायां न्यायोपन्यासरहितं पश्वैकादशिनीप्रकरणस्थं '(४)जाघनीभिः पत्नीः संयाजयन्ति' इत्यापस्तम्बसूत्रमुदाहृतं, तत् यद्यपि द्वादशाधिकरणे सर्वप्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोः "(५)जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन वा" इति विहिताया वैकल्पिकया जाघन्याः पशावग्नीषोमीयेऽतिदेशेन प्राप्ताया

१. मै. सं. ३-१०-२. २. तै. सं.६-५-११-४. मै. सं.३-१०-३.
३. मै. सं. ३-९-५. ४ आप श्रौ. १४-७-११. ५. आप. श्रौ. ३-८-१०.

'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती'ति पुनः श्रवणं नियमार्थं, न तु प्रतिपत्तित्वार्थं, लक्षणाप्रसङ्गाद्प्राकृतकार्यकारित्वापत्तेश्च । अतश्च जाघन्या उपादेयत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वादेकैव या काचिज्जाघनी पश्वैकादशिन्यां ग्राह्येत्यभिधानान्न्यायविरुद्धम्, तथापि न्यायोपन्यासाभावेन तस्य श्रुतिमूलकत्वाभावानिश्चयाद्दूहितसुब्रह्मण्यास्मरणस्येव श्रुतिमूलकत्वोपपत्तेरुपेक्ष्यम् ।

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु कल्पादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्ये भाष्यकारेण (१)'आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति' 'आमावास्यायाः पौर्णमासीति' गृह्यकारवचनं द्वितीयादिसर्वतिथिषु दर्शपूर्णमासानुष्ठानबोधकमुदाहृत्य 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणमित्युक्तम् ।

वार्तिके तु एतस्य गृह्यकारवचनत्वेन तदधिकृतपार्वणस्थालीपाकविषयत्वान्न तदनधिकृतदर्शपूर्णमासविषयत्वम् । अतश्च यथा (२)'आसायमाहुतेः प्रातराहुतिः नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिः' इत्यस्य गृह्यकारवचनत्वात्स्मार्तहोमविषयत्वं, न तु श्रौताग्निहोत्रविषयत्वम्, एवमेतस्यापि दर्शपूर्णमासविषयत्वाभावान्न प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोदाहरणत्वं घटत इत्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु सत्यप्येतस्य दर्शपूर्णमासविषयत्वे 'स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः' इति वचनान्तरानुरोधाद्गौणकालविधायकत्वावगतेर्न मुख्यकालविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधः । न च कालस्यानुपादेयत्वेन यथाशक्तिन्यायाविषयत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वान्न मुख्यकालासम्भवे कालान्तरप्रतिनिधिनियमो युक्त इति वाच्यम् । प्रतिनिधिनियमत्वासम्भवेऽपि मुख्यकालाभावे कालान्तरविधिन्यायेनोपपत्तेः । अतश्च भाष्यकृदुक्तोदाहरणासम्भवादुदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ।

---

१. २. गो. गृ. १-९-१४.